

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

DIPLOMSKI RAD

MARTINA PONGRAC

Zagreb, 2013.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

**ZAGREB U 19. STOLJEĆU: URBANISTIČKI RAZVOJ I
PROSTORNA ORGANIZACIJA**

Diplomski rad

Studentica: Martina Pongrac

Mentor: *dr.sc.* Zvezdana Sikirić Assouline

Zagreb, 2013.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Osobitost prostora kao faktor razvoja Zagreba	3
3. Društveno političke prilike u Zagrebu u 19. stoljeću	4
3.1. Zagreb od 1800. do 1850. godine	4
3.2. Zagreb od 1850. do 1914. godine	5
4. Demografske značajke Zagreba u 19. stoljeću	7
5. Urbanistički razvoj i prostorna organizacija	11
5.1. Fizionomske promjene Zagreba u 19. stoljeću	12
5.1.1. Širenje i urbanizacija grada	16
5.1.2. Zagrebačka periferija	33
5.1.3. Rješavanje komunalnih pitanja	34
5.2. Razvoj funkcija Zagreba u 19. stoljeću	38
5.2.1. Palače, građanske kuće i perivoji	38
5.2.2. Obrtništvo, manufakture i početak industrijalizacije	41
5.2.3. Prometno značenje i trgovina	44
6. Zaključak	47
7. Literatura	49

1. Uvod

Tema kojom se bavim u svom diplomskom radu je Zagreb u 19. stoljeću, odnosno urbanistički razvoj grada i njegova prostorna organizacija. Za obradu teme odlučila sam se potaknuta zanimanjem za povijest rodnog grada, a posebno za razdoblje 19. stoljeća koje je iznimno značajno u njegovoj dugoj prošlosti. Upravo u tom razdoblju postavljeni su temelji Zagreba kao jedinstvene teritorijalne cjeline i započinje njegova transformacija od srednjovjekovnog gradića, kakav je bio početkom stoljeća, do urbanog središta i srednjoeuropskog modernog grada. Obradu teme započela sam s osnovnim informacijama o prostoru, koji je jedan od glavnih čimbenika u razvoju grada, a osim prirodnih uvjeta, kroz rad nastojim prikazati ostale uvjete koji su utjecali na razvoj Zagreba i njegovu prostornu organizaciju.

Povijest grada Zagreba istraživali su mnogi autori, među kojima su najistaknutiji I. Kukuljević, I. Tkalčić, V. Klaić, E. Laszowski, Gj. Szabo i R. Horvat. Kako naglašava Franjo Buntak u predgovoru knjige *Stari Zagreb*, mnogo je toga o povijesti Zagreba otkriveno, no mnogo toga još treba otkriti.

Upravo je do ranije spomenutog djela Gjure Szabe vrlo malo sveobuhvatnih pregleda povijesti grada. Dotad su pregledi uglavnom vodiči o Zagrebu, najčešće sastavljeni prema prvoj turističkoj monografiji grada iz 1892. godine, pod naslovom *Zagreb i okolica: kažiput za urođenike i strance* autora A. Hudovskog, gradskog senatora i vijećnika.

Prvi pregled povijesti grada napisao je V. Klaić 1913.g. Posebno se ističe i djelo *Stari i novi Zagreb* E. Laszowskog iz 1925.g., no ne kao sustavni prikaz već kao crtice o Zagrebu. 1928. godine S. Srkulj napisao je djelo *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti, 1093. – 1928.* Gjuro Szabo 1940.g. objavljuje *Stari Zagreb* i tada je to prvi sustavni prikaz, kompletno djelo o prošlosti grada i po opsegu mnogo opširnije od Klaićevog. Ne samo opsegom, opremom i oblikom, *Stari Zagreb* je i načinom izlaganja bitno drukčiji; autor nam opisuje različite teme, kulturnu, društveno – političku, socijalnu i ekonomsku prošlost. Piše o arhitekturi, urbanizmu, konzervatorstvu, komunalnim problemima, društvenim i kulturnim zbivanjima te političkoj djelatnosti. *Stari Zagreb* i danas se smatra jednim od najboljih izdanja o Zagrebu. R. Horvat 1942. g. objavljuje *Prošlost Zagreba*, djelo koje je zapravo zbirka arhivskog materijala.

Istaknula bih i novije radove kao što su *Tisućljetni Zagreb* I. Kampuša i I. Karamana, iz 1994.g., *Povijest Zagreba* Franje Buntaka iz 1996.g., te mnogobrojna djela A. Szabo, L. Dobronić, i na posljetku najnovije historiografsko djelo *Povijest grada Zagreba*, skupine autora, objavljeno 2012.g.

Zagreb je danas glavni i najveći grad Republike Hrvatske, veličinom i značenjem jedan je od najvažnijih gradova i aglomeracija na dodiru srednje i jugoistočne Europe. Temelji Zagreba stvarani su tijekom stoljeća bogate povijesti. Prvi tragovi čovjekove prisutnosti potječu još iz pretpovijesnih vremena. Brojni nalazi iz rimskog razdoblja svjedoče o postojanju Andautonije, no prava povijest Zagreba počinje u srednjem vijeku kad na prostoru današnjeg Kaptola i Gradeca nastaju središnje povijesne jezgre.

Zagreb se prvi puta u pisanim izvorima spominje 1094. godine kad je na mjestu današnjeg Kaptola osnovana biskupija, te 1242. godine kada na brežuljku Gradec naselje dobiva povlastice slobodnog kraljevskog grada. Gradec i Kaptol često su bili u svadama i međusobnim borbama sve do 18. stoljeća što je sprječavalo razvoj grada. U 18. stoljeću započinje razdoblje suradnje između Gradeca i Kaptola, te se oba naselja sa obronaka počinju spuštati u savsku nizinu. Tada su formirane i dvije nove samouprave; Nova Ves i Vlaška ulica. Usprkos razjedinjenosti dolazi do formiranja jednog grada. Neposredno prije 1848., ukinućem feudalizma, prestaje djelovanje dotadašnjih upravno – političkih odnosa na prostoru grada. Važna prekretnica u razvitku bilo je sjedinjavanje nekoliko dotad razdvojenih povijesnih naselja u jedinstven urbani organizam. Stoljetni kraljevski varoš Gradec s predgrađima, biskupska i druga naselja, koja je prirodni tijek života već bio skladno povezao, postaju 7. 9. 1850. i u pravnom pogledu jedna cjelina – grad Zagreb.¹

U podnožju Gradeca i Kaptola ubrzo će nastati moderno donjogradsko središte s javnim zgradama i nizom zelenih trgova. Širenje gradskog naseljenog područja kao i porast broja stanovnika karakteristika je ne samo Zagreba u 19. stoljeću nego i danas.

¹ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.7

2. Osobitost prostora kao faktor razvoja Zagreba

Značenje i razvoj nekog grada uvelike je povezano s njegovim geografskim položajem. Zagreb se nalazi na dodiru panonskog, alpskog i sredozemnog područja, na dodiru srednje i jugoistočne Europe. U povijesti te prednosti položaja Zagreba nisu dolazile do izražaja kao danas. Do 19. stoljeća Zagreb je sa svojom širom okolicom bio granično područje srednje Europe prema europskom jugoistoku koji je do tada bio pod turskom vlašću. S nestankom Turaka iz ovog dijela Europe, u vrijeme Austro – Ugarske Monarhije počinju se graditi željezničke pruge prema Jadranskom moru. Tako je Zagreb gradnjom pruga i postao raskrižjem važnih prometnih pravaca, što je utjecalo na njegov daljnji razvitak. Kao osobito važni pravci ističu se jadranski pravac prema jugozapadu, zapadnoeuropski pravac prema zapadu, srednjoeuropski pravac prema sjeveru i posavski pravac prema jugoistočnoj Europi i Bliskom istoku. Jadranski i srednjoeuropski pravci imali su najveću važnost u 19. i početkom 20. stoljeća².

Zagreb se nalazi u jugozapadnom rubnom dijelu Panonske zavale. Najvećim dijelom, Zagreb i njegova okolica, nalaze se u nizinskom kraju, do 200m nadmorske visine, između Medvednice i rijeke Save. Medvednica se uzdiže sjeverno od Zagreba te je izdužena u smjeru jugozapad – sjeveroistok u dužini od 40km. Najviši vrh je Sljeme (1035m). Rijeka Sava prikuplja sve vodotoke Zagreba i njegove okolice te ih odvodnjava u Dunav i Crno more. Najvećim dijelom protječe kroz Hrvatsku, a zagrebačkom regijom protječe u dužini od 75km. Zbog stalnog variranja vodostaja i mogućnosti poplava, kroz povijest je zabilježeno izbjegavanje naseljavanja uz samu obalu Save. U zagrebačkoj regiji ima mnogo naplavnih područja i mrtvaja rijeke Save, ali malo jezera. Jedinim prirodnim jezerom smatra se Gornje maksimirsko jezero.

Zagreb se nalazi u području umjereno kontinentalne klime. Najtopliji mjesec je srpanj, a najhladniji siječanj. Ljeta su vruća i suha s prosječnom temperaturom od 20°C, a zime hladne s prosječnom temperaturom od 1°C. Medvednica štiti Zagreb od hladnih sjevernih vjetrova, kojima su izloženi krajevi na zapadu, istoku i jugu zagrebačke regije. U nizinama su temperature zraka nešto više, a padalina ima nešto manje nego u gorskim krajevima zagrebačke regije. Padaline su ravnomjerno raspoređene tijekom cijele godine. Ovako povoljna prirodno – geografska obilježja imala su velik utjecaj na nastanak naselja baš na ovom području.

² KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.7

3. Društveno političke prilike u Zagrebu u 19. stoljeću

3.1. Zagreb od 1800. do 1850. godine

Napoleonovi ratovi na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće poharali su dijelove Europe, no sa sobom su širili i slobodarske ideje Francuske revolucije. Napoleon formira Ilirske pokrajine, pa se Zagreb tada našao na samoj granici države. Francuska vladavina kratko je trajala da bi se odrazila na promjene u društveno – političkim odnosima. No, nove granice izazvale su brojne probleme u privredi pa tako i prekid trgovačkih puteva iz Podunavlja prema Jadranskim lukama. Bečka vlada tek je 1822. g. vratila prostor između Save i Primorja pod upravu Banske Hrvatske, što je zagrebačkim građanskim krugovima omogućilo da obnove svoju tradicionalnu poslovnu djelatnost u posredničkoj trgovini prema sjevernom Jadranu. Od 1825. godine započinje obnova djelomičnog ustavnog stanja u Monarhiji, te dolazi do ponovnog zasjedanja Ugarskog i Hrvatskog sabora. Zagreb je tada već redovno sjedište bana, sabora i drugih zemaljskih oblasti. U njemu djeluju ujedno i upravni i sudski organi Zagrebačke županije.

Nakon 1830. godine nastupaju novi činioci u sastavu društva pa se do 1848. g. potiče utemeljivanje građanskog sustava na raznim poljima javnog života; u kulturi, politici i gospodarstvu. U preporodnom razdoblju glavnu ulogu ima nekoliko slojeva; zemljoposjednički, vlastelinsko plemstvo i domaće veletrgovačko građanstvo te djelatnost mlade nacionalne inteligencije, školovane pretežno na zagrebačkoj Akademiji znanosti. Središte preporodnog pokreta bila je Banska Hrvatska, a nove moderne institucije – društva i stranke, kulturni i umjetnički zavodi, novine i sl. nalaze svoje središte u Zagrebu. Zagreb dobiva odgovarajuće zgrade i prostorije za djelovanje banske uprave, sabora te za arhivske spise. Do početka 19. stoljeća uprava je bila smještena u baroknoj palači na istočnoj strani Trga sv. Marka.³

Zagreb u tom razdoblju prestaje biti grad na dva brežuljka i počinje se oblikovati budući Donji grad. U urbanističkom smislu to znači da se dotadašnja Harmica transformira iz trgovišta na rubu grada u središnji gradski trg. Ilica postaje glavna gradska prometnica u smjeru istok – zapad a formiraju se i prve donjogradske ulice. Podižu se prve donjogradske palače i uređuju se parkovi. U gradnji tada dominiraju dva stila; klasicizam i bidermajer. Između 1820. i 1844.g. izgrađeno je 460 zgrada. Grade se i velika komunalna zdanja; bolnica

³ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.155

i vojarna.⁴ U prvoj polovici 19. stoljeća započinje industrijalizacija, grad se poštanskim uredom i telegrafom povezuje sa svijetom, a raste i broj stanovnika.

1848.g. započinju revolucionarna zbivanja u Europi, no prilike za utvrđivanje programa narodnog preporoda i dalje su nepovoljne. U ožujku Narodna skupština prihvaća *Zahtijevanja naroda*, program hrvatske nacionalne politike s ciljevima u političkom, gospodarskom i kulturnom životu. U burnim danima koji su slijedili Zagreb je bio pozornica važnih političkih zbivanja. Iako je revolucija uskoro doživjela svoj poraz, duboki preobražaj socio – ekonomskih odnosa nije se mogao zaustaviti. Ipak, za povijesni razvitak Zagreba, jedna bitna očuvana tekovina revolucije 1848. godine imala je posredno veliko značenje: ukidanjem feudalnog sustava prestaje ujedno stoljetna nadležnost crkvenih oblasti nad pučanstvom u biskupskoj Vlaškoj ulici, na Kaptolu i u Novoj Vesi. To je omogućilo da se cjelokupno zagrebačko naseljeno područje odlukom vladara od 7. rujna 1850. konačno upravno – politički poveže u jedinstven urbani organizam.⁵

3.2. Zagreb od 1850. do 1914. godine

Zagreb se od ujedinjenja 1850. godine mogao nesmetano razvijati jer su tada postavljeni temelji za život modernog grada. Za razliku od drugih gradova Banske Hrvatske bio je u mnogo povoljnijem položaju jer je djelovao kao upravno, političko, gospodarsko i kulturno središte. Ipak Zagreb se nije u potpunosti mogao pretvoriti u hrvatsku metropolu zbog nepovoljnih političkih prilika; rascjepkanosti hrvatskih zemalja u granicama Austro – Ugarske Monarhije. No, usprkos tome osjećao se utjecaj mnogih zagrebačkih institucija i ustanova na širem prostoru.

U prvim desetljećima nakon ujedinjenja grad je bio pod utjecajem apsolutističkog sustava. Usprkos nepovoljnim okolnostima, zaslugom bana Jelačića Zagrebačka nadbiskupija 1852. godine podignuta je na razinu nadbiskupije i time je Banska Hrvatska oslobođena ovisnosti o ugarskim crkvenim tijelima.

Od 1854.g. reorganizacijom uprave jača germanizacija te su u skladu s tim ciljem u Zagrebu postavljeni doseljenici iz austrijskih pokrajina na sva važna mjesta u javnoj upravi. Svaki pokušaj otpora ili neslaganja s vladajućima je ugušen. U takvim uvjetima mnogi pripadnici preporodne generacije povukli su se u privatni život. Neki su i dalje nastojali očuvati tekovine preporodnog doba kao primjerice Ivan Kukuljević, koji je 1850.g. osnovao *Društvo za povjesnicu jugoslavensku* i Mirko Bogović koji je pokrenuo časopis *Neven*.

⁴ GOLDSTEIN 2012.:str.254

⁵ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.186

Krajem 50-ih godina dolazi do pada apsolutizma. U vrijeme njegova sloma Zagreb je protiv germanizacije pa Bachovi husari napuštaju grad. S pozornica kazališta na Gornjem gradu uklonjena je njemačka gostujuća družina. 1860.g. najavljen je i povratak ustava pa u skladu s tom odlukom oživljava i političko djelovanje, a uskoro počinje izlaziti politički list *Pozor*. Priprema se i zasjedanje Hrvatskog sabora kako bi se odlučilo o našem položaju unutar Monarhije. U travnju 1861.g. sastaje se Sabor tj. svi predstavnici javnog života, a time oživljavaju i suprotnosti između narodnjaka i unionista. Zaključci zasjedanja sadržavali su politički program Hrvatske i planove za osuvremenjivanje prosvjete, kulture i gospodarstva.⁶

1866. godine osnovan je JAZU, a 1874.g. moderno sveučilište, kazalište postaje Narodno kazalište, a nekadašnji *Musikverein* Glazbeni zavod. Do kraja stoljeća grad će još dobiti Umjetničko – obrtnički muzej, uz dotad postojeći Narodni muzej. 1870.g. utemeljena je Tipografička zadruga i njome grad dobiva prvi radnički sindikat.

Napredak Zagreba privremeno je usporen potresom koji je pogodio grad 9. studenoga 1880. godine. Potres je uvelike promijenio sliku grada, mnoge stare zgrade nisu obnavljane već su srušene, a upravo su posljedice potresa bili veliki urbanistički zahvati, novi korak u modernizaciji grada.⁷

U zadnjim desetljećima 19. stoljeća grad se ubrzano industrijalizira, a raste i broj stanovnika. Zagreb postaje sjedište najvažnijih novčarskih zavoda u Hrvatskoj. Usporedno s ekonomskim napretkom, grad se ubrzano širi. Na prijelazu stoljeća izgrađuju se donjogradski blokovi i usvajaju se mnoge regulatorne osnove. Nakon potresa 1880.g. uvode se nova pravila gradnje i novi materijali. Zagreb tada dobiva niz javnih zgrada koji postaju njegovi zaštitni znakovi. Završava se i izgradnja gotovo nove katedrale. Uređuje se novo groblje, gradi se Obrtna škola, izgrađen je Glavni kolodvor, zgrada HNK i zgrada Kraljevske sveučilišne knjižnice.⁸ Društveni napredak vidljiv je u smanjenju broja nepismenih. Napreduju gotovo sva područja djelovanja. Od 1883.g. do 1903.g. banovinom Hrvatskom upravlja ban Khuen Hedervary i u vrijeme svoje vladavine često narušava samoupravnu autonomiju grada Zagreba. Istovremeno, pomaže ekonomski i urbanistički napredak grada, ali i provodi mađarizaciju javnog života. Početkom 20. stoljeća jača otpor mađarizaciji, gradski život obilježen je protumađarskim demonstracijama i štrajkovima koje postupno najavljuju krizu austro – ugarske države. Nakon četiri stoljeća u Monarhiji pred Zagrebom je nova epoha u koju ulazi ranjen ratnim nevoljama, ali i kao prilično modernizirani srednjoeuropski grad.⁹

⁶ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.190

⁷ GOLDSTEIN 2012.:str.300

⁸ danas zgrada Hrvatskog državnog arhiva na Marulićevu trgu

⁹ GOLDSTEIN 2012.:str.352

4. Demografske značajke Zagreba u 19. stoljeću

Početak 19. stoljeća Zagreb je bio tek manji srednjoeuropski gradić, koji je prema popisu iz 1808.g. brojao samo 7398 stanovnika; na Gradecu su živjele 4963 osobe, a na Kaptolu, Novoj Vesi i u Vlaškoj ulici 2435 osoba.¹⁰

Prvi točniji popis stanovnika obavljen je u Zagrebu 1819.g. Tada se na teritoriju cijeloga Zagreba nabrojilo 9136 stanovnika, od kojih je 2348 stanovalo u opsegu župe sv. Marije, 816 u opsegu župe sv. Ivana, a 5972 u opsegu velike župe sv. Marka.¹¹ Gradu Zagrebu 1819.g. pripadala su brojna predgrađa. Tako je Črnomerec brojio 197 stanovnika, Horvati 189, Trnje 143, Fraterščica 98, Mlinovi 67, Čukovići 65, Vrhovec 66, Brodari 39, Pantovčak 29, Ljubljanica 28, Jelenovac 24, a Prekrižje 16 stanovnika. U svih ovih 12 predgrađa stanovalo je samo 961 stanovnik.¹²

U Zagrebu je 1821. godine obavljen i popis svih stanovnika koji nisu pripadali plemićkom staležu. Tada su, i kasnije sve do 1850. na teritoriju Zagreba postojale tri oblasti¹³: slobodni i kraljevski grad Zagreb¹⁴, Kaptol¹⁵ te Vlaška ulica¹⁶. U Zagrebu 1821. godine ima jedva 570 kuća s 3308 stanovnika; na Gornjem gradu (unutarnjem, utvrđenom) stanovalo je 785 stanovnika (neplemića) u 172 kuće, dok je Donji grad (vanjski) imao 398 kuća s 2523 stanovnika. Po vjeroispovijesti su u tome popisu razlikovani samo muškarci. Od 1538 muškaraca bilo je 1425 rimokatolika i grkokatolika (340 u unutarnjem, 1085 u vanjskom gradu), 75 pravoslavaca (6 u unutarnjem, 69 u vanjskom gradu) i 38 Židova (svi u vanjskom gradu, jer im nije bilo dopušteno stanovati u Gornjem gradu). Muški se stanovnici u popisu iz 1821. godine razlikuju i po dobi. Tako je 530 muškaraca bilo u dobi ispod 17 godina, 604 u dobi od 17 do 40 godina, a 366 u dobi iznad 40 godina. Na području grada stanovalo je samo 796 obitelji i to 189 u unutarnjem, a 607 u vanjskom gradu. Po zanimanju je u tome dijelu grada bilo 72 činovnika i tzv. honoracija¹⁷. Obrtnika i trgovaca bilo je 387. Stanara, podstanara, vrtlara i ljudi mješovitih zanimanja bilo je 598.

Prilikom popisa 1825.g nabrojilo se u Zagrebu 630 kuća s 4192 stanovnika. Prema tome se broj kuća povećao za 60, a broj stanovnika za 884, što pokazuje napredak u četiri godine.

¹⁰ DOBRONIĆ 1991.: str.272 -273

¹¹ treba spomenuti da 1819.g. nije postojala župa sv. Petra, ona je 1803. pripojena župi sv. Marije, od koje se ponovno odijelila 1823., 1819.g. nije postojala ni župa sv. Blaža koja je osnovana tek 1915.

¹² HORVAT 1992.:str.46

¹³ Zagreb je podijeljen do 1850.g. na četiri općine (Gradec, Kaptol, Novu Ves i Vlašku ulicu) koje se nalaze unutar tri oblasti; Gradec je tada slobodni kraljevski grad, Nova Ves je pod jurisdikcijom Kaptola, dok je Vlaška ulica pod upravom zagrebačkog biskupa

¹⁴ Gornji grad i zapadna polovica Donjeg grada

¹⁵ ulice Kaptol, Nova Ves, Opatovina, Dolac, Pod zidom, ist. dio ulice Potok i Skalinska ulica

¹⁶ ulica je tada spadala pod jurisdikciju zagrebačkog biskupa

¹⁷ odvjetnici, liječnici, ljekarnici, mjernici i svećenici

Već prema popisu iz 1848. godine stanovništvo grada se udvostručilo u odnosu na 1808. te je brojalo čak 16 886 stanovnika; na Gradecu ih je tada živjelo 12 557, a na Kaptolu, Novoj Vesi i u Vlaškoj ulici 4329.¹⁸

Sve snažniji rast stanovništva te modernizacija hrvatskog pa tako i zagrebačkog društva u demografskom, gospodarskom, kulturnom i znanstvenom pogledu tijekom prve polovice 19. stoljeća ostavilo je neizbrisiv trag na izgledu Zagreba. Tada se težište njegovih skučenih i pretrpanih jezgri manjim dijelom spustilo na prostor najstrožeg središta današnjega Donjeg grada. Glavni nositelj razvoja grada u to doba bilo je bogato plemstvo te poduzetno građanstvo.¹⁹

Nakon ujedinjena, Zagreb je bio mali pokrajinski grad. Godine 1851. imao je samo 14 258 stanovnika. Prema popisu iz 1857.g., prvom modernom popisu stanovništva u Habsburškoj Monarhiji, u Zagrebu je živjelo 16 657 stanovnika. Iako se radi o malom broju (2399), porast broja stanovnika između dva popisa iznosio je ipak značajnih 16,8%. Zagreb se sastojao od Gornjeg i Donjeg grada. Povezivala ih je nekadašnja Harmica.²⁰ U sastavu grada tada je bilo pet predgrađa; Kaptol, Nova Ves, Vlaška ulica, Predgrad Sava i Sveti Duh. Pripadala su mu službeno četiri sela: Trnje, Horvati, Frateršćica i Ljubljanica. Na tom području nalazile su se 1857.g. ukupno 1502 kuće. Prevladavale su obiteljske kuće, od bogataških palača do sirotinjskih potleušica. Na jednu kuću dolazilo je u prosjeku 11,1 osoba. Nešto manje od polovice stanovnika bilo je mlađe od 24 godine života. Istodobno je starijih od 60 godina tek malo više od pet posto. Zagreb je 1857.g. imao 164 svećenika i 97 vojnika (izvan aktivne vojne službe). U gradu je bilo nešto više žena nego muškaraca. „Stranaca“ tj. onih koji nisu bili rođeni u gradu, bilo je 4263, približno četvrtina ukupnog gradskog stanovništva.²¹

Prema popisu stanovništva iz 1869. godine Zagreb je imao 19 857 stanovnika. Porast broja stanovnika u odnosu na 1857.g. bio je 19,2%, što je u relativnim omjerima bilo nešto manje negoli u prethodnom razdoblju.²² Žena je i dalje bilo nešto više nego muškaraca. U gradu su živjela 2164 „stranca“ ili nešto manje od 11% gradskog stanovništva.²³ U popisu nema podataka o nacionalnoj strukturi i jezičnim kompetencijama stanovništva. Nedostatak stambenog prostora bio je i dalje aktualan. Na gradskom je području 1869.g. popisana ukupno 1521 kuća ili samo 19 kuća više nego 1857. godine. Na jednu kuću dolazilo je u prosjeku 13 osoba, što je značilo da se napučenost tijekom šezdesetih godina povećala, a novi se stambeni

¹⁸ DOBRONIĆ 1991.: str.272 - 273

¹⁹ GOLDSTEIN 2012.: str. 266 - 267

²⁰ od 1848. Jelačićev trg

²¹ GOLDSTEIN 2012.: str. 303- 304

²² između 1851. i 1857. broj stanovnika narastao je za 16,8%

²³ treba imati na umu da su ti „stranci“ bili oni koji su potjecali iz austrijske polovice Austro- Ugarske ili iz inozemstva te nisu imali ugarsko- hrvatsko državljanstvo

prostor praktički i nije gradio. Prvi put je u popisu iz 1869. iskazan i podatak o pismenosti stanovništva: tada su evidentirane 9022 nepismene osobe, što je činilo čak 45,4% gradskog stanovništva.²⁴

Zagreb je prema popisu iz 1880. godine, imao 29 218 stanovnika. Porast broja stanovnika u njemu od 1869.g. do 1880.g. iznosio je 43,2% ili više nego dvostruko u odnosu na razdoblje između 1857. i 1869. godine. Taj porast je rezultat sve intenzivnijeg doseljavanja ljudi sa sela i iz manjih gradova u potrazi za poslom i životnom perspektivom. Površina gradskog područja iznosila je 1880. godine 33,27km². Na jedan četvorni kilometar dolazilo je tada 878 stanovnika.

Blizina, prometna povezanost željeznicom i mogućnost zapošljavanja u industriji ili obrtu zacijelo su bili čimbenici koji su Slovence privlačili u Zagreb. Nadalje; Nijemaca je 2687, 584 Mađara, 554 Čeha, 385 Talijana, 50 Slovaka i 132 pripadnika ostalih naroda (Rusina, Roma itd.). Nepismenih odraslih Zagrepčana 1880.g. bilo je i dalje mnogo: 25%. Iako se broj stanovnika u gradu udvostručio u odnosu na 1869. godinu, nepismenost se gotovo prepolovila, što se može povezati s prvim rezultatima u napretku školstva na svim razinama obrazovanja i obuhvaćanju šireg kruga djece i mladih obrazovnim procesom. Na gradskom području popisano je 1880.g. ukupno 1736 kuća ili čak 215 više nego 1869. godine, što samo potvrđuje da se sedamdesetih godina 19. stoljeća, ponajviše u sklopu procesa urbanizacije Donjeg grada, mnogo gradilo, pogotovo u odnosu na šezdesete godine. Tada su, logično i zemljišta poskupjela, pogotovo ona „za koja se znade da će prije ili kasnije općini trebati uslijed širenja grada“. U jednoj je kući u prosjeku živjelo 16,8 osoba ili nešto više nego 1869.g., što je i logično, jer je porast zagrebačkog stanovništva sedamdesetih godina bio dinamičniji od povećanja opsega stambene izgradnje. Više od polovice svih stanova u Zagrebu 1880.g. bili su prizemni stanovi. Stanova na katovima bilo je manje od trećine, tavanskih je stanova bilo tek nešto više od 10%, dok je stanova u podrumu i polukatu bilo sasvim malo. Iz toga bi se moglo zaključiti da su u gradu prevladavale prizemnice, ali su se sve više gradile i zgrade s jednim ili dva kata, dok su one s tri ili više katova još bile rijetke. Iako je već Red građenja iz 1857. određivao da novogradnje trebaju biti katnice s mogućnošću nadogradnje drugog kata, čini se da je njegova primjena u tom dijelu počela ustvari tek sedamdesetih godina.²⁵

Potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Zagreb ubrzano raste: u njega stiže stanovništvo s hrvatskog sela, ali i iz drugih dijelova Monarhije – 1869.g. grad ima oko 20 000 stanovnika, a

²⁴ GOLDSTEIN 2012.: str. 328-329

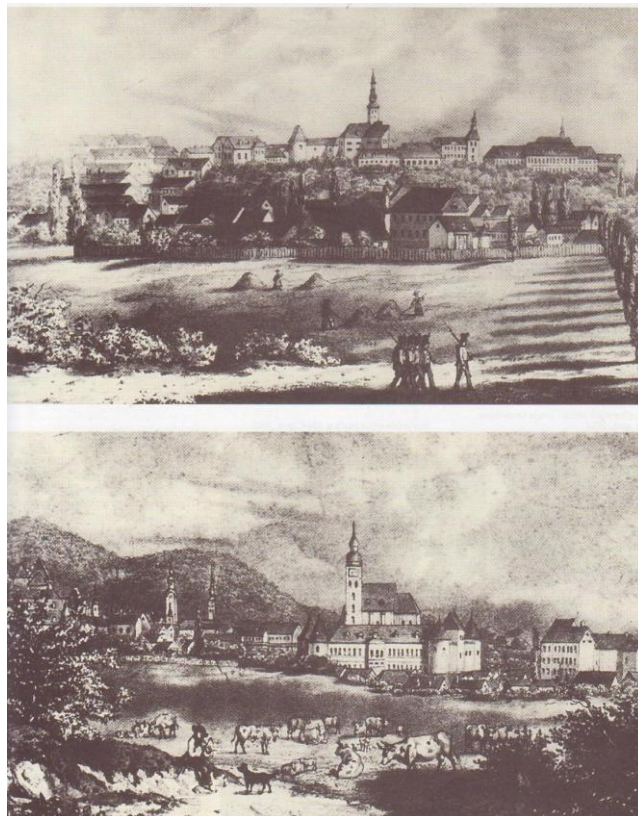
²⁵ GOLDSTEIN 2012.:str.342-343

do 1890.g. broj se gotovo udvostručio (38 000). Do 1910.g. broj stanovnika se opet udvostručio – tada ih je čak 74 000. U isto vrijeme zagrebački ritam rasta donekle slijedi Rijeka, a drugi gradovi, koji su oko 1869.g. imali gotovo isto toliko stanovnika kao Zagreb ili bili otprilike upola manji od Zagreba, u sljedećim desetljećima značajno zaostaju u tempu rasta. I tada, kao prije i poslije, u Zagrebu je živjelo najviše rimokatolika (oko 90%), ali se povećavao i broj Židova (oko 5%) te pravoslavaca (3,5 – 4%). Od 1880.g. do 1910.g. znatno se smanjio broj nepismenih Zagrepčana – s preko 28% na manje od 15%, pri čemu je to smanjenje još očiglednije kod žena: naime, one sve više pohađaju škole, što je bio rezultat jačanja svijesti o potrebi njihova obrazovanja. Potkraj osamdesetih godina 19. stoljeća Zagreb se sastojao od 10 kotareva (pet unutarnjih i pet vanjskih). Izbornih je kotareva bilo tri, ali su opsegom bili znatno veći: prvi je bio Gornji grad, drugi je Donji grad i dio lijeve strane Jelačićeva trga i Illice do mosta na Črnomercu, a treći Vlaška ulica, Nova Ves, Pod zidom, Kaptol i Potok s lijeve strane te nakon 1900.g. Laščina i Žitnjak, koji su dotad bili u izbornom kotaru Dugo Selo. 1910.g. gradsko je područje bilo podijeljeno u šest katastarskih općina; Gornji i Donji grad, područje uz Vlašku ulicu, Nova Ves, Žitnjak i Laščina, ukupne površine 11 691 jutro i 1550 hvati. Gradskom je području pripadalo i šest okolnih sela: Laščina, Jurjevac, Borongaj, Petruševac, Vukomerec i Žitnjak.²⁶

²⁶ GOLDSTEIN 2012.:str.353-354

5. Urbanistički razvoj i prostorna organizacija

Razvoj modernog grada dugotrajan je proces koji podrazumijeva niz unaprijed ostvarenih uvjeta kako bi provincijalno mjesto, kao što je bio Zagreb početkom 19. stoljeća, izrastao u urbano središte. Početak 19. stoljeća u Zagrebu obilježile su teške gospodarske i političke prilike, siromaštvo i glad. Još uvijek „dvojni grad“ s političkim, kulturnim i upravnim središtem na Gradecu, te crkvenim na Kaptolu, Zagreb je stagnirao u svakom pogledu, što se odrazilo i na izostanak većih graditeljskih i urbanističkih pothvata. Naime, između Gradeca i Kaptola - dviju teritorijalno i upravno zasebnih cjelina - nije postojao zajednički interes za razvoj i širenje grada, a još uvijek feudalno društvo nije pokazivalo svijest o gradu kao urbanom središtu pa time ni želju za njegovim razvojem (Sl.1.). Takvo stanje zadržat će se sve do sredine stoljeća kada, nakon ukidanja feudalnog sustava 1848. godine, započinje razvoj Zagreba kao jedinstvene teritorijalne cjeline s moderniziranom upravom te se stvara društvena svijest o gradu kao reprezentativnom središtu.

Sl.1. Veduta Gradeca i podgrađa i Veduta Kaptola i biskupskog dvora, litografije J. Lechnera, 1840.g.

Planiranje razvoja i izgradnje grada bilo je prvi korak k stvaranju modernog, reprezentativnog središta kakvo je zahtijevala tadašnja kulturna i društvena svijest. Druga polovica 19. stoljeća donijela je veliki urbanistički zamah k razvoju Zagreba iz provincijalnog u urbano središte i to prvenstveno pojavom misli o prostornom planiranju. Prve naznake promišljanja o izgledu grada nalazimo u prvom i najvažnijem aktu nakon ujedinjenja zagrebačkih naselja, *Redu gradjenja za zemaljski glavni grad Zagreb* iz 1857. godine, u kojem se traži „da se zemaljskom glavnom gradu Zagrebu građevno stanje digne u interesu sigurnosti zdravlja, udobnosti, pristojnosti i ukusa i da se malo po malo postigne veća pravilnost ulica i pijaca“. U *Redu gradjenja za zemaljski glavni grad Zagreb* donesene su temeljne odrednice prostornog planiranja novog dijela grada - Donjeg grada - koje su službeno potvrđene prvom Regulatornom osnovom, tj. prvim urbanističkim planom grada Zagreba iz 1865. godine. U drugoj Regulatornoj osnovi iz 1887./1888. godine službeno je potvrđena ideja za reprezentativni okvir perivoja i trgova novom središtu grada na području Donjeg grada - Lenucijeve ili Zelene potkove kao monumentalnog urbanističkog zahvata. Prostorno planiranje grada u drugoj polovici 19. stoljeća usredotočeno je (čemu svjedoče i regulatorne osnove) na prostor Donjeg grada, koji nakon ujedinjenja povijesnih zagrebačkih naselja postaje prostorom urbanizacije, no u drugoj Regulatornoj osnovi prvi se put regulira i izgradnja na području sjevernih brežuljaka Zagreba, gdje je predviđena izgradnja ljetnikovačkog područja.

Gornji grad zadržao je svoju srednjovjekovnu strukturu pa na tom području u 19. stoljeću nema većih urbanističkih zahvata. Rušenjem zidina Gradeca i gradskih vrata nakon ujedinjenja Zagreba Donji grad postaje prostor za širenje grada.²⁷

5.1. Fizionomske promjene Zagreba u 19. stoljeću

Još od srednjeg vijeka područje Zagreba bilo je razjedinjeno na tri oblasti. S jedne strane potoka Medveščak nalazio se teritorij slobodnog kraljevskoga grada Gradeca, a na drugoj strani Kaptol i Nova Ves pod jurisdikcijom Zagrebačkog kaptola, te Vlaška ulica pod upravom zagrebačkog biskupa.²⁸

U prvoj polovici 19. stoljeća zapravo se sav život odigrava još uvijek u Gornjem gradu pa se tu zbivaju i mnoge promjene (Sl.2.).

²⁷ RADOVIĆ MAHEČIĆ 2010.:str.463.-466.

²⁸ GOLDSTEIN 2012.:str.263

Sl.2. Zagreb u prvoj polovici 19. stoljeća

Ali i Donji se grad vrlo dobro razvija, a sve dobre i danas upotrebljive zgrade grade tadašnji majstori od kojih je najbolji Bartol Felbinger, koji je svojim bezbrojnim djelima preobrazio Zagreb. Da samo spomenem neke u Gornjem gradu; ulazne dveri u Jurjevsko groblje, izgradnja i dogradnja palače Drašković, Friganova kuća na uglu Demetrove i Opatičke (Sl.3.), kuća u Dugoj ulici 32 (danas Radićevoj) kasnije korištena za sastanke pjevačkog društva *Kolo*, tu je povremeno bila i Gajeva tiskara pa ženska škola, a zatim i Prva hrvatska štedionica, zatim trgovačka kuća u Ilici br.10 te kuća pravoslavne općine i kuća trgovca Hatza iz 1828. (Sl.4.) na Trgu bana Jelačića br.16 koja je početak preobrazbe trga u velegradski trg. Do te kuće Felbinger je sagradio kuću za sebe, dvokatnicu, gdje se do 1826.g. nalazila zgrada klaonice i mesnice. Radio je i za biskupa Alagovića te u biskupskim dvorima, sudjelovao je i kod izgradnje zgrada u Maksimiru, starog kemijskog laboratorija u Novoj Vesi i dijelu do nekadašnje Draškovićeve palače. Uređuje i Ribnjak i pretvara ga u perivoj, 1831.g. gradi crkvicu uz grkokatoličko sjemenište te crkvicu Trpećeg Spasitelja uz staru bolnicu. 1834.g. gradi novo kazalište, ruši ostatak crkve i gradi *Dvoranu*, 1842.g. uređuje Poštanski ured, a ruše se i stara „Nova vrata“.

Sl.3. Kuća Frigan, ugao Opatičke i Demetrove

Sl.4. Kuće Bartola Felbingera (Narodna kavana) i Pavla Hatza

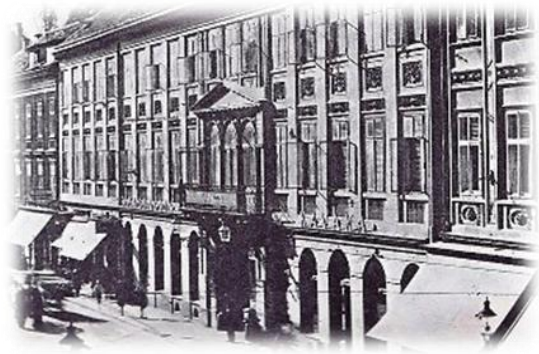
I po drugim dijelovima grada nastaju nove kuće; na kapucinskom trgu Šufflayeva kuća, kasnije zgrada Glazbene škole. Vrt kapucina postaje promenada, danas šetalište Grič (Sl.5.), a na zemljištu samostana, mali građanski domovi. Nastaju i još tri građevine: stara streljana na Tuškancu, kuća trgovca Stankovića na uglu Trga bana Jelačića 1 i Ilice br.2 gdje je bila gostionica *Carski gostioničar*, na koju je dograđen drugi, a kasnije i treći kat i hotel Pruckner (Sl.6.), danas Ilica br.44.²⁹ Nastanak perivoja Grič vezan je uz društveno – političke promjene s početka 19. stoljeća kada fortifikacije Gradeca gube svoju funkciju, a istovremeno jača težnja građanstva za uređenjem javnih gradskih prostora. Perivoj je oblikovan u prvoj polovici 19. stoljeća pod imenom Šetalište Grič, nakon rasprodaje zemljišta ukinutog kapucinskog reda 1806. – 1808. godine. Isprva su perivoj s južne i zapadne strane omeđivali stari gradski bedemi i jugozapadna ugaona kula, da bi nakon njihova rušenja bio vizualno i fizički spojen sa susjednim, Strossmayerovim šetalištem. Sam perivoj prepoznatljiv je po stablima divljeg kestena i malolisne lipe.³⁰

²⁹ SZABO 1990.:str.81-82

³⁰ GOSTL 1994.

Sl.5. Šetalište Grič

Sl.6. Hotel Pruckner

Razdoblje prve polovice 19. stoljeća također je i doba vrtova i parkova, nekoliko ih je u Zagrebu; vrtovi Krieger, Felbinger, Nikolić, Czappan na Cmroku te Sjeverna i Južna promenada, danas Strossmayerovo odnosno Vrazovo šetalište te park Maksimir (Sl.7.), remek-djelo umjetnosti. O vrtovima tada pišu i Zagrebačke novine, posebno *Allgemeine Deutsche Gartenzeitung*, 1828.g. pišu o ranije spomenutim vrtovima, a 1831.g. donose priču o građevinama, ali i o djelatnostima pa tako i o trgovcu kovine koji ima dućan na Trgu sv. Marka, Wohlfahrt i Popović trguju suknom, Liederkron staklom i porculanom, a De Negro i Vidale prekomorskom robom. Glavna trgovačka ulica tada je Duga ulica (danas Radićeva) te trgovci imaju u njoj glavne dućane, a u Ilici podružnice. Nalaze se tu i ljekarna *K Spasitelj* i Zeiningerova pekarna. Sav je trgovački posao u Gornjem gradu, čak se i veliki sajmovi održavaju na Trgu sv. Marka i u Pivarskoj ulici (danas Basaričekovoj), dok na Harmici (Trg bana Jelačića) rade samo pečenjari i slaninari. Krčme i gostionice kao i trgovine, uglavnom su u vlasništvu Nijemaca i imaju isključivo njemačke natpise.³¹

Sl.7. Park Maksimir 1852., pogled s Vidikovca na Gornje i Donje jezero

³¹ SZABO 1990.:str.84

Nekadašnje opreke između kaptolske općine i slobodnog kraljevskog grada Zagreba počele su jenjavati 1832. godine, kad je Ljudevit Gaj pokrenuo preporod hrvatskog naroda. Hrvatsko je rodoljublje nadjačalo stare i sitne zadjevice između zagrebačkih građana s lijeve i desne obale maloga potoka Medveščaka. Kad je pak 1848. godine u Zagrebu nastao prevrat, koji je Hrvatsku odijelio od Ugarske, posve je prevladala čista hrvatska svijest, pa je mjesto prijašnjeg razdora nastala težnja za ujedinjenjem svih dijelova grada Zagreba.³²

Razvitak Zagreba počinje s godinom 1850. kada carskim patentom Franjo Josip I. spaja četiri općine: slobodni i kraljevski grad Zagreb ili Gradec, biskupski Kaptol, Novu Ves i Vlašku ulicu s Horvatima, selom koje je dotad pripadalo Gradecu. Tako nastaje jedinstvena općina Zagreb kojoj su još priključena i sela od Medvednice do Save.

5.1.1. Širenje i urbanizacija grada

Promatrajući razvoj Zagreba u razdoblju nakon 1850. godine (Sl.8.) moramo imati na umu i političke okolnosti i činjenicu da se grad usprkos neprilikama razvio i neočekivano napredovao.

Sl.8. Zagreb od 1850. – 1918.g.

Osnutak i pokretanje aktivnosti različitih ustanova zbiva se u doba kad na tlu nekadašnjih predgrađa povijesnih jezgri Gradeca i Kaptola nastaje moderno središte Donjega grada. Oblikovanju vanjskog izgleda donjogradskog naselja pridonosi podizanje zdanja za važne ustanove i zavode koji dobivaju prostor potreban za rad.

³² HORVAT 1992.:str.54

Područje podno gradečkog brežuljka na kojem od sredine 19. stoljeća izrasta to naselje bilo je sa sjevera već definirano potezom tradicionalne prometnice Ilice i glavnim trgom Harmicom (Trg bana Jelačića). Južnu granicu određuje željeznička pruga izgrađena oko 1870. godine. Istočnu i zapadnu stranu donjogradskog središta označavaju dvije važne stare prometnice: Petrinjska ulica i Savska cesta, preko kojih je bio upućen trgovački i putnički prijevoz na Savu i dalje prema jugu. Na Trnju i Trešnjevci nastaju prve jezgre neplanski građenih naselja siromašnih slojeva građana. Istodobno na sjevernim šumovitim brežuljcima izgrađuje se rezidencijalni dio nastanjen imućnijim stanovnicima Zagreba.

Javne i stambene građevine u drugoj polovici 19. stoljeća nose oznake arhitekture tzv. historijskog stila. Izvedene su u oblicima neoromanike, neogotike, neorenesanse, neobaroka ili neoklasicizma. Vraćanje na stilske elemente prošlih epoha, popularno širom Europe, vezano je uz tadašnje shvaćanje spomeničke kulture kao dokumenta određenog povijesnog vremena. Zato se brojne srednjovjekovne građevine obnavljaju u „čistim“ oblicima gotike, iz njih se uklanjaju vrijedni arhitektonski elementi i zamjenjuju tzv. neogotičkim ostvarenjima.³³ Nakon faze neogotičkog karaktera preuzimaju se oblici ostalih epoha koji su prikladni za reprezentativne zgrade pa zadovoljavaju težnje građanstva za sjajem i pompoznošću. Tek će od prvih godina 20. stoljeća, u doba secesije, nova ostvarenja i na zagrebačkom tlu označiti prijelaz prema suvremenoj arhitekturi.

U vrijeme bana Jelačića Zagreb je svojim opsegom jednak onome iz ilirskog razdoblja. Nema financijskih sredstava za izgradnju. Izgrađena je tada tek jedna građevina apsolutističkog doba, kao primjer rastrošnosti, zgrada Sveučilišta³⁴. Bila je namijenjena za bolnicu, ipak do 1868.g. je prazna, a onda je pretvorena u tvornicu duhana. 1856. godine vojska je za bolnicu sagradila veliku dvorišnu zgradu u nekadašnjoj vojarni u Vlaškoj ulici. 1852. godine uređeno je Strossmayerovo šetalište (Sl.9.), porušen je četverostrani toranj na zapadnoj strani, a 1857.g. toranj uz Dverce dobio je formu koju je zadržao do danas. 1859. otvorena je realka na Griču, u zgradi u vlasništvu prof. Jelačića. 1864. je pregrađena te služi za institucije i kancelariju banskog stola, danas Grič br.3 Geofizički zavod PMF-a.

³³ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.215-218

³⁴ danas su tu smješteni Rektorat Sveučilišta i Pravni fakultet

Sl.9. Strossmayerovo šetalište

U Jelačićevo doba, Trg sv. Marka bio je centar grada, s trgovinama, kavanama, starim kazalištem, zgradom zemaljske blagajne, kućom odvjetnika Zerpaka i župnim dvorom. Stara županijska zgrada, popravljena 40-ih godina, služi kao sabornica. Opatička, Demetrova i Mesnička ulica tek su se neznatno izmijenile. Sjeverna vrata kod Vrazovog šetališta nestala su 1837., a 1848.g. i Mesnička vrata. Kaptol je još zadržao Sjeverna i Južna vrata i do devedesetih godina 19. st. ostao je gotovo nepromijenjen. Dolac je postojao čitav, a Trg bana Jelačića bio je onakav kako ga prikazuje fotografija iz 1864. (Sl.10.) Vrelo Manduševac pregrađeno je 1852.g. u zdenac koji je dobivao vodu iz vodovoda, a kasnije je nestao. Trg je bio prostraniji. Veze sa Zrinskim trgom tada još nema. Jurišićeva ulica, tada Puževa, tek je u nastajanju, nema Gundulićeve ulice, a osim Nikolićeve (danas Teslina) i Marovske ulice (danas Masarykova ulica), druge nisu imale veći značaj. U Petrinjskoj ulici tek je nekoliko kolibica, a i ona je prestajala iza današnjeg Zrinskog trga. Donja Ilica bila je dobro izgrađena i Vlaška ulica je također nešto prije prestajala tako da je Maksimir bio daleko od grada. Haulik tada dovršava park Maksimir, 1864. godine sagradio je na mjestu „Volkstempela“ gotičku crkvicu posvećenu Sv. Jurju. 1867.g. na ulaz je postavljena i statua Sv. Jurja, koja je kasnije premještena na današnji Trg maršala Tita. Tada se nastojala upotrijebiti i zgrada Amadeova teatra, kasnije *Kazina* u Demetrovoj ulici, a od 1852.g. postoje nacrti za smještaj muzeja u tu zgradu ili JAZU. 1867.g. donose se planovi za pregradnju, no do toga nije došlo jer je zgrada služila za urede zemaljskog računovodstva. Tek od 1880. godine u toj se zgradi nalazi Prirodoslovni muzej.

Sl.10. Jelačićev trg 1864.

U razdoblju od 1860.g. do 1880.g. u gradu dolazi do mnogih promjena, posebno onih političkih. Carskim manifestom mijenjaju se uprava i zakonodavstvo. 1860.g. dolazi patent o sazivanju pojačanog carskog vijeća, u to vrijeme ban postaje Šokčević. 1873.g. bansku vlast preuzima Mažuranić. Razdoblje njegove vlasti okarakterizirale su mnogobrojne reforme, uz to je sagrađen i sudbeni stol, ženska kaznionica i Zavod za umobolne u Stenjevcu.³⁵

Novo razdoblje zahtijevalo je cjelovitu obnovu Zagreba. Ubrzano je i formiranje Sveučilišta u Zagrebu, ali grad tada još nema željezničke veze. Rasvjeta u gradu je petrolejska, i to samo po uglovima kuća. O vodovodu se još ne razmišlja, voda se crpi iz starih zdenaca, jedan takav očuvan je u Balbičinoj kući, danas Demetrova ulica br.11. Bolnica je i dalje stara, nova je neupotrebljiva; namjesničko vijeće nudi ju županiji, županija sudskom stolu, no nitko ne želi preuzeti zgradu. U to vrijeme dolazi i do prosvjeda mesara; traže ukidanje pristojbe za stoku, traže da se umjesto dotadašnje neupotrebljive klaonice u Ružičinoj ulici (danas Kurelčevoj) sagradi nova. 1862.g. dobili su novu klaonicu u Bauerovoj ulici.³⁶

1862. godine Zagreb dobiva prvu prugu od Zidanog Mosta do Siska. Prugu gradi društvo Južne željeznice i 76 km nalazi se na našem teritoriju. Od Zagreba do Karlovca društvo gradi prugu 1865. godine. No, zbog gradnje po mađarskom planu koji šteti Zagrebu i Hrvatskoj, brzi vlak Zagreb – Indija priključen na prugu Budimpešta – Beograd kreće tek 1891.g. Ostale za Zagreb važne pruge građene su tek na kraju 19. stoljeća.

Pitanje rasvjete također se rješava 1862. godine. Sljedeće godine proradila je plinara a osim nje i zagrebački paromlin, te tvornice kože i parketa. 1861. g. Sabor donosi zaključak o osnivanju Jugoslavenske akademije i Strossmayer govori o potrebi za osnivanjem sveučilišta,

³⁵ SZABO 1990.:str.97-104

³⁶ SZABO 1990.:str.105

o čemu je i Sabor donio zaključak, no kralj odluku potvrđuje tek 1869.g. Sveučilište je otvoreno 1874. godine i smjestilo se u nadograđenoj zgradi pravoslavne akademije na Trgu sv. Katarine (danas zgrada Gornjogradske gimnazije). Ponovno je uspostavljena Matica ilirska, razvija se knjižarstvo i tiskarstvo, a osnovana je i tiskara „Narodnih novina“. Najteže se razvija umjetnost, a graditeljstvo je u rukama stranaca.

Pedesetih godina 19. stoljeća položeni su temelji kasnijem razvoju grada Zagreba, tako da se iz male varošice sa 16 657 stanovnika 1857.g. mogao razviti do gradića s 19 857 stanovnika 1860.g. te 28 268 stanovnika 1880.g. U tom su razdoblju gradski oci postavili temelje za budućnost. To je zapazio Polić u svojoj Parlamentarnoj povijesti gdje upućuje na prijedloge koje je gradski zastupnik Egesdorfer podnio zastupstvu o pregradi čitavih dijelova grada i otvorenju novih ulica u Donjem gradu, a zastupstvo je prihvatilo. Plan je uključivao prelaganje potoka Medveščak i uređivanje Jelačićeva trga tako da se poruši cijela istočna strana. Htjelo se porušiti neke kaptolske kuće i osnovati niz novih te spojiti nove ulice. U planovima se projektira pregradnja Griča za Banske dvore.³⁷

Razvoj grada od 1860.g. do potresa 1880.g. može se lakše pregledati jer je 1864.g. izdana katastarska snimka grada u deset listova. Prikazi grada u to doba su dostatni, no nedostaje važnih detalja, a rekonstrukcija važnih dijelova grada je nemoguća. Južnu stranu Jelačićeva trga, prije proboja nekadašnje Ulice Marije Valerije (danas Praške ulice), zatim Jurjevsku ulicu i donji dio Mesničke ulice nitko više neće moći rekonstruirati. 1862.g. porušen je prolaz i nije ostala slika Skalinske ulice. Ne radi se samo o zgradama već o karakteru ulica i životu u njima. Čežnja Zagrepčana da svoj gradić učine gradom, da mu daju znatniji izgled, pokazuje se gradnjom građanskih kuća te nicanja palača kod stvaranja Zrinskog trga kako bi se povratilo „renesansno“. Gornji grad najbolje je sačuvan, ponajprije Trg sv. Marka, iako sa izmijenjenom sjevernom stranom gdje se nalazi nekadašnja obiteljska kuća Ferić (ugao Trga sv. Marka i Mletačke ulice). Pred crkvom je stajao Marijin kip koji je uništen 1869.g., a umjesto njega je napravljena fontana u čast kraljeva boravka. Promijenjen je i izgled crkve sv. Marka, kako piše Szabo: „Schmidt pošalje u Zagreb kao izvođača Hermana Bolléa iz Kölna koji je tu godine i godine haračio i uništavao nemilice sve što je bilo umjetničko.“ Po Schmidtovim je planovima obnovljena crkva sv. Marka, porušena je kapela sv. Fabijana i Sebastijana iz 1499.g., gdje je stajao jedini kameni stari grb Zagreba. Napravljen je gotički portal, donesena su tri oltara te su čvrsta vrata zamijenjena kopijom, a napravljen je i novi šareni krov. Sklop kuća na Trgu sv. Marka uz županijsku zgradu, sjeverna strana Kamenite ulice te Opatička ulica, do županijske kuće, gdje su u 60.-ima bili dućani i gostionice,

³⁷ SZABO 1990.:str.110-112

pregrađen je u vojarnu za vladine urede (danas zgrada Sabora). Umjesto crkve sv. Vasilija 1887.g. sagrađena je bizantinska crkva sv. Ćirila i Metoda. 1888.g. Gajeva kuća upotrebljena je za potrebe gruntnice. Nadograđen je drugi kat Akademije u svrhu Sveučilišta, za realku je pregrađeno južno krilo 1864.g. (danas Grič br.3) Nakon potresa crkva sv. Katarine dobila je sadašnju fasadu. Amadeov teatar pregrađen je u Prirodoslovni muzej. U Mesničkoj ulici također je došlo do brojnih promjena; od Mesničke do Ilice sve je novogradnja koja završava polukružnom kućom koju je u renesansnom stilu izgradio 1867. godine F. Klein. Istočni dio Jurjevske ulice posve je neizgrađen i tu će osamdesetih niknuti kuće arhitekata Seća i Reverta, a u Mlinarskoj ulici Kriegerova kuća s prekrasnim vrtom. U blizini se nalazilo i groblje Sv. Jurja, na kojem su bili pokopani velikani onog vremena poput Lj. Gaja, S. Vraza, V. Babukića i drugih. 1876.g. groblje je zatvoreno jer započinju prvi ukopi na Mirogoju, a ujedno se premještaju i posmrtni ostaci. Trijem na ulazu u groblje izgradio je graditelj Felbinger 1826.g. Groblje se nije smjelo dirati do 1906.g. kada se okoliš kapelice sv. Jurja uredio u Jurjev perivoj (danas Perivoj srpanjskih žrtava). Nasuprot groblju nalazi se osmerostrani toranj u koji si je Miletić ugradio vilu. To je bio golem posjed i tu je 1878. izgrađen prvi rezervoar zagrebačkog vodovoda.³⁸

Najveće promjene dogodile su se u Donjem gradu koji je zapravo tek nastajao. Sedamdesetih godina 19. stoljeća još nema ni Gundulićeve ulice, Samostanska (danas Varšavska) ulica nije probijena, a u Marovskoj (danas Masarykovej) ulici nalazi se svega nekoliko kuća. Na južnom dijelu grada nalazi se tek zgrada u kojoj je danas Sveučilište i tek nekoliko kuća na Savskoj cesti (danas Frankopanska ulica na tom dijelu). U to doba, uz Ilicu postoji tek Margaretska ulica (danas Preradovićev trg) s davno porušenim kućama do Svilarke ulice (danas Preradovićeve ulica) gdje se nalazila velika Heinzlova pilana u Tesarskoj ulici (danas Berislavićeve ulica). Sjekla ju je Marovska s dvadesetak kućica i Nikolićeve, već tada posve izgrađena. S Nikolićevom je paralelno tekla Tesarska ulica (Berislavićeve ulica), koja se kasnije otvorila do Zrinskog trga, a počela se izgrađivati nakon požara Heinzlove pilane 1877. godine. Gajeva ulica zvala se Bolnička, današnje Gundulićeve i Praške ulice nema. Petrinjska ulica seže do Zrinjevca, a drugih ulica u Donjem gradu, osim par puteljaka, nije bilo. Današnja Jurišićeva (tada Puževa) ulica bila je puteljak kojim je djelomice tekao Medveščak pa se tek malo počela pretvarati u pravu ulicu. Klesarska ulica se kasnije razvila u Dalmatinsku ulicu, a Nova ulica je postala Medulićeve ulica. Ilica je u ovom razdoblju ostala nepromijenjena, no uskoro se počelo s izgradnjom kuća, do današnjeg Britanskog trga. Jedna od najljepših kuća bila je na broju 42, što ju je 1860. sagradio pekar

³⁸ SZABO 1990.:str.114-115

Majcen, u kojoj je neko vrijeme bio telegrafski ured. Velika je bila novogradnja zgrade u kojoj je postojao hotel *K caru austrijanskom* (1867.g.), a koji je pregrađen u trgovačku kuću Kastnera i Oehlera (Sl.11.). Uz tu zgradu nalazio se jednokatni hotel *K ugarskoj kruni* (danas Nama, Ilica br. 4 i 6), koji je pripadao potkancelaru barunu Jelačiću koji je posjed ostavio polovicu Hrvatskoj, a polovicu Ugarskoj. Mađari su uzeli hotel, a mi kuću na suprotnoj strani i dva kućerka, sve do bolnice milosrdnika, s prostranim zemljištem koje je prodano, te dalo veći dio glavnice za izgradnju novog kazališta. Na starom kazališnom zemljištu vlada je namjeravala podići novo, 1878.g. su napravljene dvije osnove, a vlada je dala izgraditi treću. Zemljište je kupila Prva hrvatska štedionica, 1897.g. porušeni su svi manji objekti i izgrađena je palača po Vancaševim nacrtima. Malo je snimaka iz tog razdoblja koji bi pokazali Ilicu dok je još postojala seoska ograda uz Wernerovu kuću (Ilica br.19). Potkraj ovog razdoblja nadograđena je Stankovićeva kuća u trokatnicu (Sl.12.), kako i danas stoji, malo popravljena (Trg bana Jelačića br.1 i Ilica br.2, nekad gostiona *Carski gostioničar*).³⁹

Sl.11. Hotel K caru austrijanskom

Sl.12. Palača Stanković, prva trokatnica na Jelačićevu trgu

³⁹ SZABO 1990.:str.116

1860. godine osnovan je odbor za podizanje spomenika banu Jelačiću, a spomenik je 1866.g. i otkriven. Te se godine zaključilo otvorenje Praške ulice s tadašnjim Sajmištem koje je dobilo ime Zrinski trg.⁴⁰ Na sjevernoj strani Trga bana Jelačića stajale su kućice vlasnika Koellera, Weigelhofera, Fuchsa, Popovića i dr. koji su bili uglavnom trgovci i imali su male trgovine u prizemlju svojih jednokatnica. Iza tih kućica tekao je potok Medveščak preko kojeg je u Splavnici i Bakačevoj bio drveni most. Gradski zastupnici zamišljali su tu tri do četiri palače, ali su poslije potresa Baumgartner i Wasserthal sagradili veliku kuću i građevinski pravac spustili k jugu. Obećano je da će od grada dobiti besplatno zemljište svi koji izgrade kuće do 1884. godine. Prvi je kuću dovršio građevinski poduzetnik G. Pongratz pa Gavella i tako je ostalo do 20. stoljeća. Tad nastaje Radova kuća pa Kolmarova i Popovićeve, i to 27 godina poslije potresa. Južna strana trga brže se gradila: 1871.g. štedionica je sagradila Singerovu kuću, a Priester poslije potresa novu kuću nasuprot. Susjedne kuće su obnovljene i pregrađene. Bila je tu i kuća načelnika Zagreba Pavla Hatza (danas Hotel Dubrovnik). Najdulje se održala zapadna strana; tu je sve ostalo do novog doba. Na uglu Jurišićeve stajala je zgrada, Polakovo vlasništvo, i gotovo zatvarala ulicu. Tek 1898.g. je srušena i sagrađen je novi hotel (Jurišićeva br.6). Tako Petrinjska ulazi u Jurišićevu ulicu. Ruše se stare kuće i uskoro će se i tu sasvim promijeniti lice grada, jer su uglavnom jednokatnice zamijenile zgrade.

U to vrijeme počinje izgradnja spojne ulice sa Zrinskim trgom, gdje je Klein sagradio 1866. godine sinagogu (Praška br.7). Do 1878. godine cijela je Praška ulica izgrađena. Zrinski trg do 1870.g. bio je sajmište. Iz tih dana početkom šezdesetih sačuvala se kuća na uglu Tesline ulice. U Teslinoj ulici nije bilo kuća, a na suprotnoj strani gdje je 1900.g. podignut Marijin dvor, nalazila se Pivovara, kasnije krčma (danas ugao Tesline i Gajeve). Na zapadnoj strani kraj ljekarne nalazila se velika prizemnica – žandarska vojarna, kuća željezara Weigelhofera i drugi vrtovi. Na južnoj strani bilo je šest parcela. Na istočnoj strani su do Petrinjske ulice bile vojarnje i vrtovi, a tek osamdesetih godina 19. stoljeća nastaju kuće Kulmera i Marjanovića, a na mjestu vojarnje 1904. godine izgrađena je Hipotekarna banka. Na uglu Đorđićeve stajala je Dobronićeva kuća i vrt na čijem je mjestu izgrađena dvokatnica. Na susjednom zemljištu 1877.g. sagrađena je palača sudbenog stola, a na mjestu susjedne kuće zemaljska vlast izgradila je 1893.g. zgradu kotarskog suda. Na sjeveru su bili vrtovi i Zachovo vinotočje te jedna kuća. Na trgu se u to doba pekao vol i cirkusi su publici pružali umjetničke užitke. 1875. godine počinje se uređivati južni dio. Nakon osnivanja Akademije tražio se prostor za

⁴⁰ 1866. svečano se obilježilo 300 godina od smrti Nikole Zrinskog

nju, nije odgovarala lokacija u Demetrovoj pa se pomišlja na gradnju nove palače do realke na Griču. Smještaj palače na Griču je nemoguć. Iako su isprva gradski zastupnici bili skloni toj ideji, odredili su da se Akademija gradi na Zrinskom trgu, pa se 1875.g. u prosincu kupilo svih šest parcela s kućama na južnoj strani trga. Kuće su porušene i zemljište je predano Akademiji. Ona je sagrađena i upravo je njena gradnja ubrzala izgradnju trga. Na zapadu su nastale dvije kuće, na uglu nove Berislavićeve ulice izgrađena je jedna kuća, a uz nju palača baruna Vraniczanyja na mjestu žandarske vojarnje, danas Arheološki muzej. Na sjevernoj strani izgrađena je kuća Opće zagrebačke štedionice i zalagaonice te još dvije kuće, danas je tu zgrada Vrhovnog suda Hrvatske. Tako je Zrinski trg do potresa bio posve izgrađen. Od starih kućeraka ostala je samo Mikšićeva kućica u kojoj će dvije godine kasnije barun Vraniczany graditi palaču, kasnije Seljački dom. Za uređenje trga zaslužni su gradski načelnici Cekuš i Hatz.⁴¹

U ostale dijelovima Donjeg grada također su nastale velike promjene. Na sadašnjem Trgu maršala Tita (nekad sajmište), Klein je sagradio prvu znatniju zgradu 1878.g., zgradu Gospodarskog društva koja je do danas zadržala vrijednost (zgrada Pravnog fakulteta).

Gundulićeva ulica je 1864. godine bila u nastanku, a sedamdesetih je već postala prva ulica, gdje je industrijalac Sachs sagradio niz kuća, među njima i onu na uglu Samostanske (danas Varšavske) ulice i Gundulićeve gdje se 1883. godine odigrala scena skidanja dvojezičnih grbova. Tu je 1875.g. Glazbeni zavod podigao svoju zgradu, a milosrdnice školu 1877.g. U Kukovićevoj ulici (danas Hebrangova ulica) podigao je Kuković zgradu da ublaži nedostatke koji su zavladao od 1869.g. kad je organizirana zemaljska vlada. Na Preradovićevom trgu 1874. godine podignuta je velika zgrada, tada je to periferija grada. Na tom su trgu uz pravoslavnu crkvu redom kućice do Samostanske ulice (danas Varšavske), a porušene su 1897.g. za gradnju Prve hrvatske štedionice. 1866. godine Draškovićevoj ulici nema ni traga, ali do kraja 1880.g. najveći dio se izgradio, konačni razvoj počeo je nakon prelaganja Medveščaka.

Ako pogledamo Kaptol u to vrijeme, potok Medveščak (Sl.13.) teče starim koritom kao i njegov odvojak Mlinski gat. Preko potoka Medveščaka postoji nekoliko mostića, Krvavi most već je odavno presvođen. U Skalinskoj ulici nestalo je *štengica* koje su bile prolaz do Opatovine. Nasuprot trgovine *K sedam zvijezda* sagrađena je kuća u kojoj se nalazila Pučka kuhinja koja je postojala od 1875.g. do 1919. godine kad je Prehrana preuzela njenu funkciju. Kaptol je dugo zadržao onu fizionomiju kakva je šezdesetih godina 19. stoljeća.

⁴¹ SZABO 1990.:str.118

Sl.13. Ulica Pod zidom (lijevo) i potok Medveščak (desno), 1895.

Na sjeveru su vrata odstranjena sedamdesetih godina 19. stoljeća, južna – Bakačeva nestala su 1862. godine. Okoliš je promijenjen; kuće su preinačene i Bakačeva je ulica ostala tjesnac do 1899. g. kad je počelo rušenje tih kuća (Sl.14.). Usred podosta zatvorenog trga stajala je od 1660. godine kaptolska vijećnica. 1875.g. općina je kupila kuriju kod sjevernih vrata te je tu 1876.g. podigla prvu pučkoškolsku zgradu koja i danas postoji. Tamo su se inače nalazile same stare kurije i poslovnom svijetu nije bilo mjesta.

Sl.14. Bakačeva ulica 1898.g.

U to vrijeme govori se i o restauraciji katedrale. 1878.g. započela je restauracija, nakon brojnih nesuglasica i oprečnih mišljenja. Potres je 1880.g. učinio znatnu štetu na katedrali. Crkva je dovršena tek 1899.g. U 22 godine utrošio se silan rad i novac, staru katedralu danas možemo vidjeti na fotografijama (Sl.15.).

Sl.15. Stara i nova katedrala

Sa širenjem naseljenog područja u Zagrebu javila se potreba za uvođenjem suvremenog sustava ulica i kućnih brojeva. 1878. godine ukinuta je prijašnja numeracija po kronološkom slijedu, što je otežavalo orijentaciju jer su susjedne kuće često imale razdaleke brojeve. Sada svaka ulica, šetalište ili trg dobiva ime, a zgrade u njima ili oko njih označene su kućnim brojevima po današnjem načinu. Izmijenjena su 22 imena, 26 ulica dobiva novi naziv. Gradsko poglavarstvo izdalo je *Novu numeraciju kuća*, s oznakom vlasnika svake kuće te se lako uočava promjena vlasnika kada usporedimo s popisom iz 1864.g. učinjenim za katastarsko snimanje. Treba spomenuti još i novo centralno groblje - Mirogoj, na kojem je 3. veljače 1876. godine prvi pokopan Miroslav Singer, učitelj gimnastike. Stara groblja polako su napuštana.

U razdoblju od 1860. do 1880. godine Zagreb je preživio teška vremena, prije svega apsolutizam. Nakon bitke kod Solferina dolazi dah slobode, stvaraju se institucije, nitko više ne može onemogućiti napredak u gradu Zagrebu, koji je dosegao 30 000 stanovnika.⁴²

Neznatno je razdoblje u Zagrebu od 1880. do 1903. godine s obzirom na događaje koji će biti od presudnog utjecaja na razvoj naroda, svijeta pa tako i samog grada. Naziv *stari Zagreb* možemo koristiti do devedesetih godina 19. stoljeća kada još postoje ostaci patrijarhalnog doba tj. dok stoji stari zvonik stare katedrale. Od onda već niče *novi Zagreb*. Kao simbol novog doba 1889. godine diže se u Parizu Eiffelov toranj, iste godine kad je mali Zagreb podigao svoj željezni tornjić na Sljemenu.

Iz izvora se jasno vidi kako se razvijao Zagreb do 1880. godine i kako je teško izlazio iz sićušnosti na koju je bio osuđen pod austrijskom, a kasnije austro – ugarskom vladavinom.

⁴² SZABO 1990.:str.119-122

Razvoj grada nakon 1880. godine možemo promatrati i kroz porast broja stanovnika. Upravo se u razdoblju između 1880. i 1900. godine broj stanovnika udvostručio, glavni uzrok tome nije samo preuređenje uprave i potreba za velikim brojem činovnika.⁴³

Od svih događaja koji su djelovali na razvoj Zagreba najvažniji je potres 9. 11. 1880. godine u 7 sati 33 minute i 50 sekundi. Nakon dugo vremena koje je prošlo od potresa može se reći da je potres Zagrebu naštetio koliko i koristio, jer upravo građevinska aktivnost postaje živahnija nakon potresa. Potres nije bio najsudbonosniji događaj u razvitku grada, nije nepovoljno djelovao na daljnji razvoj, već ga je u mnogome i pospješio.⁴⁴ Potres je započeo podzemnom tutnjavom, uslijedila su dva okomita udarca i nastalo je ondulatorno gibanje koje se završilo nakon 10 sekundi. Pravac je bio sjever-sjeveroistok prema jugu i jugozapadu. Šteta je bila velika, oštećena je crkva sv. Marka koja se tada restaurirala, na zvoniku nije bilo traga potresa. Stradala je crkva sv. Katarine, zgrada vojnog zapovjedništva i jezuitski samostan čiji se dio morao srušiti, a tornjić odstraniti. Realka, konvikt (Habelićeva br.1) i sveučilišna zgrada (danas Gornjogradska gimnazija) znatno su oštećeni. Popov toranj je puknuo, kao i spomenici na grobljima, a na portalu crkve sv. Ksavera uništen je Kristov kip. Kadetska škola u Novoj Vesi oštećena je i morala se preseliti u Karlovac. Na Kaptolu je oštećeno mnogo kurija, teško je stradala franjevačka crkva i sjemenište. U katedrali se srušio svod nad sanktuarijem, pao je komad bolte u lađi i probio grob, a kako se prije započelo s restauracijom, izašli su iz osi gornji nadograđeni dijelovi tornjića za stubište, a donji su ostali netaknuti. Na uglu Bakačeve i Vlaške ulice srušena je ubožnica s kapelom sv. Florijana i Pogorelčeva kuća, teško je oštećena Priesterova kuća na uglu Praške i Jelačićevog trga, gdje je prije bila Hrvatska eskontna banka pa se i ona morala zamijeniti. Teško je stradala i Keglevićeva kuća na uglu Frankopanske gdje se preselila tiskara Narodnih novina i ostala do 1893.g.

Najstarije kuće na Gornjem gradu izvrsno su se održale, nije bilo ni najmanjih pukotina. I novogradnja je dobro pretrpjela potres, posebno zgrade na Zrinskom trg. Zgrada akademije pretrpjela je dosta štete. Srušio se i dimnjak plinare. Zemlja se teško smirivala, do 24. travnja 1881.g. bilo je 185 potresa. Šteta je procijenjena na 2 153 000 forinti što je bio velik iznos. Postoji mnogo fotografija iz tog razdoblja. Zagreb je tada imao 1500 kuća za stanovanje, a sa drugim zgradama, gdje se moglo stanovati, 1736 objekata za prebivanje.⁴⁵

S Khuenovim odlaskom nestaje stari Zagreb. Pomlađivanje grada napredovalo je unatoč mađarskoj hegemoniji koja je nastojala taj napredak usporiti. No, ono što se gradilo dijeli se u

⁴³ SZABO 1990.:str.124-129

⁴⁴ SZABO 1990.:str.87,131

⁴⁵ SZABO 1990.:str.129-133

dvije skupine; radovi koje je pripremala opozicija, a izvođenje je pripalo Khuenovim ljudima i mađaronski radovi. U prvu skupinu radova pripada izvođenje kanalizacije za vrijeme načelnika Mošinskog⁴⁶, a u drugu umjetnički paviljon građen po shemi izložbenog vremena, „poklonjen“ Zagrebu za 260 875 kruna. Zgrada apsolutizma – neuspjela bolnica uspjela se upotrijebiti za Sveučilište.⁴⁷

Nakon potresa Zagreb ima mnogo posla oko popravka štete, ali i da započne modernizaciju grada. Za dvije godine veći dio je popravljen. Crkva sv. Marka je posvećena, Akademija je dovršena kao i soba arheoloških objekata. Zgrada Amadeovog teatra, kasnije kasina, pretvorena je u Prirodoslovni muzej. Sveučilište je preseljeno u tvornicu duhana, a za nju je 1881.g. sagrađena nova zgrada u Klaićevoj ulici br.8. Palača Prve hrvatske štedionice u Dugoj ulici (danas Radićevoj), dovršena je i popravljena. Počelo je i obnavljanje Jelačićeva trga. Nove kuće na sjevernoj strani trga morale su se graditi nekoliko metara južnije. Sve je građeno u renesansnom stilu, a kasnije secesijskom. Gradnja trga je zapinjala, grad je produživao rok za besplatan otkup zemljišta. Na južnoj strani trga potres je uništio kuću na uglu Praške ulice pa je zamijenjena novogradnjom.

Do 1885.g. nastavlja se popravak tj. pregradnja katedrale koja je iznutra dovršena i vraćena bogoslužju. Poslije dovršetka južnog tornja zasjalo je opet veliko zvono. Obnovljena je i crkva sv. Katarine i franjevačka crkva koja je dobila novi zvonik. Nasuprot katedrali sagrađena je nova kurija te je dovršena ona u Novoj Vesi.

Gradilo se i u Donjem gradu. Dovršena je protestantska crkva s prizidanom školom (danas evangelička crkva na uglu Gundulićeve i Hebrangove ulice). *Kolo* je 1882.g. počelo pripremati zgradu svog doma i sagrađilo je na tadašnjem Sajmištu (danas Trg maršala Tita) svoj dom s društvom Hrvatski sokol i 1895.g. sagrađeno je krilo za potrebe kazališta. 1884.g. za Sveučilište je izgrađen novi kemijski laboratorij. Za obrtnu školu Guido Pongratz poklonio je gradilište na Sajmištu, a škola je od 1889.g. postala Zemaljski zavod (danas Muzej za umjetnost i obrt i Škola primijenjene umjetnosti). 1885.g. grad je sagrađio novo vatrogasno spremište na Savskoj umjesto onog na uglu Gundulićeve ulice.

1882.g. grad razmišlja o kanalizaciji i poziva stručnjake da izrade studije. Isto tako raspisuju 1884.g. natječaj za tramvaj na koji stiže osam ponuda; dvojba između parnog i konjskog

⁴⁶ Adolf Mošinsky bio je zagrebački načelnik od 1892. do 1904.g., u tri uzastopna mandata. U njegovo vrijeme Zagreb je izrastao u moderan srednjoeuropski grad; broj stanovnika porastao je za 30%, izgrađen je novi kanalizacijski sustav, natkriven je potok Medveščak, popločene su ulice i parkovi. Također su izgrađene mnoge reprezentativne zgrade poput zgrade HNK, Umjetničkog paviljona, gimnazijske zgrade (muzej Mimara), te dva trga; Trg kralja Tomislava i Ilički trg (danas Britanski trg)

⁴⁷ SZABO 1990.:str.140

pogona. Grad priprema i izgradnju novog kolodvora i obećava besplatno zemljište, a za ostale radove polovicu troška.

I nakon 1885.g. grad se razvija polaganim tempom, no jednolično. 1886. godine broj stanovnika je preko 34 tisuće za koje je bilo 1939 kuća. Sagrađena je još jedna trokatnica, četiri dvokatnice, deset jednokatnica i 4 prizemnice. Otvoren je Akademski trg (danas Strossmayerov trg), Boškovićeve ulica, a priprema se izgradnja Iličkog trga (danas Britanski trg, Sl.16.). Za gradnju novog kazališta grad je 1885.g. ustupio zemljište na Sajmištu, no zastupnici smatraju da je za kazalište bolje mjesto „unutar grada“.⁴⁸

Sl.16. Ilički trg (Britanski trg)

Potkraj 19. stoljeća planski izgrađena donjogradska urbana jezgra obogaćena je novim elementom: trodijelnim nizom trgova i parkova. Prema zamisli inženjera Lenucija iz 1885. godine oni se u obliku tzv. zelene potkove redaju s istočne strane od današnjeg Zrinskog trga preko Strossmayerova do Tomislavova trga, zatim sa zapadne strane od Trga maršala Tita preko Mažuranićeva do Marulićeva trga, a s juga ih povezuje zelena površina Botaničkog vrta. Na tim se trgovima nalaze reprezentativne zgrade kulturnih i drugih ustanova.⁴⁹

Na Gornjem gradu umjesto grkokatoličke kapele sv. Vasilija nastala je pregradnjom i proširenjem stare kapele župna crkva sv. Ćirila i Metoda. Iste godine Zagreb je dobio telefon, tada u privatnom vlasništvu V. Schwarza, u kući na Krvavom mostu. 1887./1888. godine nastavljaju se rasprave o gradnji tramvaja s poduzećem Gautier te sklapaju i ugovor s njim. Posvećen je i temelj vojarni koja je nosila ime kraljevića Rudolfa, gradili su ju Mađari i dovršena je 1889.g. Općina tada gradi i jašionicu i ponudila se prekupiti staru domobransku vojarnu i sagraditi novu.

⁴⁸ SZABO 1990.:str.140-147

⁴⁹ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.215

1888. godine počinje rasprava o izgradnji uspinjače. Dopuštenje za gradnju dobio je B. W. Klein iz Osijeka pa je te godine završena do listopada. 1889.g. tek nakon četrdeset godina pošta prelazi u ruke grada, dotad u vlasništvu privatnika. Tada se pojavila i ponuda za gradnju električne centrale, no do izvedbe će doći tek 1907. Staro sajmište postaje pretijesno pa se širi do zgrade Obrtničke škole.⁵⁰

Grad se počinje i širiti prema gori. Za novu koloniju vila vlada ustupa zemljište na Josipovcu (danas gornji dio Nazorove ulice); grade do tamo cestu i daju olakšice za izgradnju. Sada je već izrađena i regulatorna osnova za grad od koje je dobar dio i izveden. Radilo se na svim područjima. Prvi put upotrebljava se asfalt za pločnike. Na dnevnom redu je i pitanje bolnice na Jelačićevom trgu, no nema rješenja.

1890.g. promet se znatno povećao u odnosu na 1860. godinu, a broj stanovnika porastao je na 38 tisuća. Tada se morao pristupiti gradnji novog kolodvora državnih željeznica, gradnja je počela 1890. i završila je 1892. godine (Sl.17.). Kolodvor je ubrzo smatran zaprekom za razvitak prema Savi, kako prirodni razvoj i zahtjeva iako se onda udaljenost činila i prevelikom, no oni dalekovidniji pa i Ante Starčević, tražili su da se kolodvor sagradi kilometar južnije. Započela je i gradnja novog željezničkog mosta preko Save, umjesto drvenog. Kako je sajmište postalo neupotrebljivo, vlada dopušta da se u roku dvije godine uredi novo na Zavrtnici (danas Trg žrtava fašizma). Grad je otkupio zemljište kako bi se već sljedeće godine tamo mogao održati kraljevski sajam. Sajmište je dugo služilo i oko njega je nastala nova četvrt. Jašionica je dovršena, šumarsko društvo dobilo je gradilište i počela je gradnja palače. Tada se riješilo i pitanje Dalmatinske ulice koja je produljena i promijenjen joj je pravac, ali se odustalo od spajanja s Kačićevom ulicom na molbu Štokana i uprave zemaljske pivnice.

Sl.17. Zgrada zagrebačkog Glavnoga kolodvora

⁵⁰ SZABO 1990.:str.147-148

1891. godine otvorena je zagrebačka izložba na tadašnjem sajmištu s nekoliko postavljenih paviljona; paviljon šumarskih proizvoda, glazbeni paviljon, strojarski paviljon. Iste godine u Zagrebu se pojavljuje novo prometno sredstvo – konjski tramvaj, pregovara se o ugovoru o rasvjeti, izgrađeno je trkalište za bicikliste i paviljon na Zrinjevcu. 1892. godine trebalo je dovršiti kanalizaciju, radovi su izvedeni do 1895.g. S prelaganjem potoka počelo se 1896.g. kad je izveden dio od željezničke pruge preko tadašnjeg sajmišta do Draškovićeve pa od Draškovićeve ulice do raskrižja s Vlaškom ulicom. 1897. godine izvedeno je prelaganje potoka od Ribnjaka do Zvijezde gdje je na Novoj Vesi nestalo vrtova i vinograda. 1898.g. završen je posljednji dio od Zvijezde do gradske mitnice. Uz te velike radove dovršen je i Ilički trg (danas Britanski). 1892. godine uređen je Zeleni brijeg za Epidemijску bolnicu (Mirogojska br.8). Energično se gradi pa tako 1893.g. u Zagrebu je zasjalo prvih 50 žarulja, Društvo sv. Jeronima sagradilo je palaču (danas Trg kralja Tomislava 21), *Narodne novine* preseljene su nasuprot sveučilišta (danas Leksikografski zavod u Frankopanskoj ulici). Nasuprot starih *Narodnih novina* nastala je nova kavana Bauer. Kršnjavi je također odlučio sagraditi zgrade za potrebe srednje škole, po planovima berlinskih arhitekata izgrađena je velika zgrada za srednjoškolske zavode na Trgu bana Khuena (danas Rooseveltov trg). U današnjoj Gundulićevoj ulici dograđen je i pregrađen stari *Glazbeni zavod* izgrađen 1875.g. Istočno od zgrade novog kazališta je praznina. Iza *Kola* i *Sokola* nema ništa, tek plinara iz 1862.g. Na brzinu je izgrađen dio pred kolodvorom, kasnije park imena Trg Franje Josipa (danas Trg kralja Tomislava). Nasuprot kolodvora dovršen je Starčevićev dom. Ostalo je posve neizgrađeno; tek dvije kuće na uglu Gajeve i Ulice baruna Trenka, kasnije zgrada Željezničkog transportnog poduzeća.

Grad otkupljuje stare kuće na Margaretskom trgu te ih ruši 1895. i 1897. godine te stvara Preradovićev trg (Sl.18.). 1897.g. dovršava se nova cesta za Sljeme. 1899. godine Jurišićeva ulica je poravnata, a Bakačeva je proširena tako što je porušena desna strana gornjeg dijela ulice. 1897.g. započela je gradnja Umjetničkog paviljona, dovršen je 1898.g.

Sl.18. Trg Petra Preradovića 1897.g.

Potkraj 19. stoljeća na području Nove Vesi, od Ribnjaka do Zvijezde nalaze se polja i vrtovi. Gornji grad je nepromijenjen, na Josipovcu je tek dvanaest vila. Donji grad je najzanimljiviji; *Obzor* 1897.g. gradi svoju zgradu u Marovskoj ulici (danas Masarykova). Ilica je raščišćena. Odstranjene su kuće na Preradovićevom trgu. Priprema se gradnja nove palače Prve hrvatske štedionice. Kada je zgrada dovršena, izgrađena je i okolica; Bogovićeve ulice i Ulice baruna Jelačića. Ilica se mijenja, Ilički trg je dovršen. Radi se na izgradnji Akademskog trga (danas Strossmayerov trg) i Trga Franje Josipa (Trg kralja Tomislava) koji će do 1900.g. biti dovršen. Uz Starčevićev dom niču počeci Mihanovićeve ulice. Izgrađuje se i Svačićev trg te se i tu grad primiče pruge koja koči razvoj grada na jug. Pomišlja se na izgradnju podvožnjaka na Miramarskoj cesti.⁵¹

Zagrebu se 1899. godine priključuje općina Laščina i dio općine Resnik pa je grad povećan za polovicu. Plinara 1900.g. prelazi u vlasništvo grada. U proljeće 1901. godine porušene su kuće u Vlaškoj i otvorena je Palmotićeve ulice, korigirane su i ostale ulice i stvorena je mogućnost da se na mjestu kovačnice gradi nova poštanska palača (Pošta u Jurišićevoj ulici). Iste godine kupuju se potrebne nekretnine za otvaranje Svačićevog trga te kupnje kuće na Zrinskom trgu i u Petrinjskoj ulici da se otvori ulaz u Đorđićevu ulicu. Te se godine radi i Nazorova ulica, od Radničkog dola do Josipovca, a pripremljeno je sve za proširenje vodovoda. Grade se novi rezervoari na Tuškancu i na Prekrižju.

To razdoblje je i razdoblje promjene stila u gradnji, nakon neorenesanse javlja se secesija. Dolazi i do promjene broja stanovnika i to zbog preinaka upravnih područja, a započinju i promjene u sastavu stanovništva. Osim političkog i upravnog središta, Zagreb postaje industrijsko i trgovačko čvorište koje će nakon rata narasti trostruko. Statistički podaci

⁵¹ SZABO 1990.:str.150-153

osvjetljuju prilike kroz posljednje desetljeće 19. stoljeća. Preseljenjem stanovništva u Zagreb grad je unaprijeđen i intenzivira se život grada, a neprestano useljavanje dovodi do stapanja stanovništva.⁵²

5.1.2. Zagrebačka periferija

Periferiju Zagreba teško je odrediti s obzirom na veliku različitost unutar nje same i na veliku preobrazbu što ju je doživjela u posljednjih stotinjak godina. Da bi bar približno znali što se smatra pod tim pojmom moramo imati na umu što je sačinjavalo Zagreb. Grad se tada sastoji od četiri općine, ipak ostaje pitanje što se u svakodnevnom životu smatralo gradom, a što periferijom. Rasvjetljavanju tog pitanja pomaže nam poznavanje „stare“ numeracije kuća. Iz nje se vidi da su tada osim prilično izgrađenog Gornjega grada, Kaptola, Nove Vesi i Vlačke ulice, izgrađene više ili manje Petrinjska ulica, Harmica (Trg bana Jelačića), sjeverni dio Gajeve, Preradovićev trg, sjeverni dio Preradovićeve ulice i Ilica, koji s Gornjim gradom ulazi i novi gradski sklop. Popisni su brojevi svakog navedenog dijela zahvaćali i kuće razbacane i udaljene od središta. Tako su brojevi Gornjeg grada uključivali u njegovo područje kuće u Tuškancu, na Pantovčaku, Gornjem i Donjem Prekrižju, Cmroku, gornjem dijelu Jurjevske ulice, Mlinarskoj cesti i Ksaverskoj dolini. Popisni brojevi Nove Vesi obuhvaćali su Mirogojsku cestu s Mirogojem, Kameniti stol, Fučkov jarak, tada jedinu kuću u Rimu i malobrojne objekte razasute po današnjoj Šalati. Vlačka ulica širila se u Petrovu koja je tada bila jedva u zametku. Sama činjenica što su ti raštrkani posjedi bili uključeni u numeraciju kuća centralnih zagrebačkih gradskih dijelova dokazuje da su oni, iako udaljeni, bili smatrani kao nešto zajedničko sa središtem grada. Bile su to većim dijelom samo dependanse gradskih domova aristokracije i građanstva. No, to je samo jedan od tipova naselja i objekata na periferiji. U sjeverozapadnom brežuljkastom kraju izvan granica grada nalazio se Sveti Duh sa Čukovićima i Jelenovcem, te Fraterščica, a na istočnom dijelu Laščina. I široka savska nizina između Save i Donjeg grada imala je svoja naselja. Od zapada prema istoku redali su se: Ljubljanića, Horvati, Predgrad Sava, Trnje, Borongaj i Maksimir. Ta su naselja i područja pripadala zagrebačkim gradskim župama sv. Marka, sv. Petra i sv. Ivana. Sve nabrojeno; raštrkana naselja po šumovitim izdancima Medvednice i ona zbijenija u savskoj ravnici, tvorilo je rub grada. Po svom položaju ta naselja nisu bila dovoljno povezana s gradom da bi tvorila neposrednu periferiju, a po karakteru i nisu bila gradska periferija. Moglo bi se reći da su to bila veća ili manja naselja različitog karaktera u blizini gradske jezgre i da se čitav razvoj Zagreba odvijao u tome što su se širili i jezgra i obližnja naselja, sve

⁵² SZABO 1990.:str.157-159

dok prazni prostori među njima nisu polako nestajali, i dok se nije stvorio kontinuirani prostor danas već sasvim izgrađenog Zagreba. Promotrimo li periferne dijelove Zagreba, opaža se velika razlika između sjevernih i južnih dijelova; na gorskim hrptovima i brežuljcima na sjeveru grada nalaze se i danas šume, a gdje su iskrčene, vinogradi i voćnjaci, dok u nizini šuma već odavno nema, pretežno su oranice, livade i močvare, a izuzetak čini park – šuma Maksimir. Nije samo različit karakter terena zagrebačke uže okolice, već je različit i karakter naselja. Podijeliti bi se mogla na seoska, aristokratsko – građanska, radnička te na industrijske objekte. Moglo bi se reći da su u savskoj nizini naselja seoskog karaktera, a po sjevernim brežuljcima ljetnikovci i imanja aristokratskih i građanskih obitelji, ali ne treba zaboraviti da po svim dijelovima grada ima iznimaka. U publikaciji *Nova numeracija kuća sl. i kr. grada Zagreba*, koja je izišla 1878. godine, objašnjena su i mnoga pitanja karaktera zagrebačke periferije. Tako su Trnje, Horvati, Frateršćica i Ljublanica označeni kao sela. Predgrad Sava osamljen je u svome statusu, a Sveti Duh u to vrijeme je, čini se, imao poseban status jer se u toj brošuri za njega ne nalazi pobliža karakteristika. Sve ostalo što je pripadalo Zagrebu, uključeno je, kako je ranije spomenuto, u numeracije središnjih gradskih dijelova (Gornjeg i Donjeg grada, Kaptola, Nove Vesi i Vlačke ulice) bez oznake karaktera osim za pojedine objekte kao što su imanje, ljetnikovac i sl.⁵³

5.1.3. Rješavanje komunalnih pitanja

Urbanizacija šireg prostora nekadašnjih varoških i kaptolskih predgrađa u drugoj polovici 19. stoljeća zahtijevala je mnogo zamašnih zahvata u sređivanju komunalnih pitanja. Moderan grad trebalo je opskrbiti dovoljnim količinama zdrave vode, kanalima za odstranjivanje smeća, plinskom i električnom rasvjetom, sredstvima javnog prometa (uspinjača, konjski pa električni tramvaj), pobrinuti se za zdravstvene ustanove i prikladan ukop pokojnika.

Uz nekoliko izvora na trgovima opskrba pitkom vodom do 70.-ih godina 19. stoljeća prepuštena je brizi pojedinaca. Premda se s Medvednice slijevaju brojni potoci, voda je neprikladna za piće, pogotovo uz potok Medveščak koji u gornjem toku služi u obrtne i industrijske svrhe. Privatni i javni zdenci podizani su na vrelima. Potreba za suvremenim vodovodom te nastojanja za izgradnjom javljaju se tek šezdesetih godina 19. stoljeća. Od 1861. godine mnogi rade na tom planu, posebno gradski zastupnici i članovi Vodovodnog odbora. Jedni misle da se treba osloniti na izvore u gorskim predjelima, a drugi da pitku vodu gradu mogu dati izvori u Savskoj nizini i bili su u pravu. 1877. godine gradska uprava zaključila je da se kreće u izgradnju vodovoda s izvora na ravničarskoj jugozapadnoj

⁵³ DOBRONIĆ 1972.:str.90-91

periferiji. Ban Mažuranić 7. kolovoza 1878. godine otvorio je vodovod. Bunar iz kojeg je Zagreb dobivao vodu za vodovod udaljen je 2400 metara od rijeke Save. Nalazi se blizu kolodvora tadašnje Južne željeznice, samo 700 metara južno od obronka Zagrebačke gore. U njega se skuplja voda iz podgorskih vrela. Bunar iz kojeg se dobivala voda bio je dubok 9,6 metara i promjera 5,6 metara. Strojevima se voda tlačila u rezervoar u Jurjevskoj ulici. Spojna cijev od bunara do rezervoara vodila je Vodovodnom, Ilicom, Mesničkom, Demetrovom i Jurjevskom ulicom. Vodovod je Zagreb oslobodio od tifusa, koji bi se vjerojatno pojavio da se voda i dalje koristila iz običnih zdenaca. Zagreb se od 1878.g. brzo širio pa je trebalo i povećati količinu vode u vodovodu. Sustavno se pojačavaju strojevi za crpljenje vode, a pristupa se i gradnji novih rezervoara za dijelove grada na brežuljcima. Vodovod se tako razvijao paralelno s razvojem grada.

Kanalizacija se u Zagrebu gradi tek devedesetih godina 19. stoljeća. Svakako najvažniji zahvat bilo je prelaganje i nadsvođenje potoka Medveščak, kao stoljetne granice Gradeca i Kaptola. Umjesto da teku otvorenim koritom na potezu današnje Tkalčićeve ulice, vode Medveščaka preusmjerene su od Zvijezde istočnom dolinom preko Ribnjaka, Draškovićevom i dalje od Save. Taj je pothvat grad stajao više od milijun kruna.

Od zdravstvenih ustanova u gradu najznačajnija je Zakladna bolnica na Harmici (Trg bana Jelačića). Njome od 1804. godine upravlja mađarski red milosrdne braće. Postojala su 32 kreveta za bolesnike, 28 za uboge i poseban odjel umobolnice. Stanje u bolnici postalo je loše zbog nečistoće i nereda. Nakon što je bolnica pregledana, zaključeno je da se treba obratiti banu za pomoć i pristupiti izgradnji nove bolnice. Stanje je zatim malo popravljeno, a desetljećima se vodio postupak uknjiženja posjeda. Oko 1890.g. razmišljalo se da se bolnica preseli u mirniji dio grada. Bolnica je zatvorena nakon Prvog svjetskog rata, a zdanje je srušeno tridesetih godina 20. stoljeća (Sl.19.). Posebna bolnica za vojsku nalazila se u dvorištu vojarnje u Vlaškoj ulici te Domobranska bolnica na Kuniščaku. O bolesnicima se brine i red milosrdnih sestara koje je u Zagreb 1841. godine doveo biskup Haulik i smjestio u samostan. U samostanu u Frankopanskoj ulici bilo je desetak kreveta. 1860. godine taj red upravlja javnom bolnicom smještenom u novom zdanju u kojem je od 1882. godine sjedište Sveučilišta. Milosrdnice podižu i bolničke paviljone u Ilici br.83 s 200 kreveta, a kasnije se na njihov prijedlog gradi veliki kompleks sa šest dvokatnica, danas bolnica Sestara milosrdnica u Vinogradskoj ulici. U gradu postoje još neke manje bolnice, ubožnice, sirotišta i slični zavodi.

1879. godine u Stenjevcu je podignut Zemaljski zavod za umobolne, a od 1893.g. Gradska kužna bolnica postaje Bolnica za zarazne bolesti.⁵⁴

Sl.19. Rušenje zakladne bolnice 1831.g.

Zbog porasta broja stanovnika gradu je potrebno novo groblje. Nekad je u Zagrebu svaka župa imala svoje groblje, ali sva su ta groblja do 1860. godine postala pretijesna. Stara groblja napušтана su redom: Jurjevsko (u Jurjevskoj ulici) 1876.g., Rokovo (na današnjem Britanskom trgu) 1877.g., sv. Tome i vojničko (Radićevo šetalište) 1879.g., sv. Petra (rodilište u Petrovoj) 1879.g., dva židovska groblja (sv. Roka i sv. Petra) 1877./1878.g. te pravoslavno groblje 1877.g. (na početku Pantovčaka).⁵⁵ Umjesto malih groblja, uređeno je 1876.g. središnje groblje Mirogoj, na posjedu Lj. Gaja. Groblje je ukrašeno nizom neorenesansnih arkada po nacrtima H. Bolléa. Već 1883. godine sagrađeno ih je deset, no kasnije je prekinut takav sustav gradnje i gradile su se manje arkade, kao i mrtvačnica. 1885. godine sagrađeno je zajedničko počivalište Ilircima, u spomen na pedesetu godišnjicu izlaženja *Novina Horvatskih i Danice*. Do 1928. godine pokopano je sto tisuća ljudi.⁵⁶

Prvu plinaru (Sl.20.) u Zagrebu podigao je augsburški industrijalac L.A. Riedniger. Gradski zastupnici ovlastili su gradski odbor da s opunomoćenikom tvrtke Riedniger dogovori sličan ugovor kakav su sklopili zastupnici u Ljubljani. Postavljen je samo jedan zahtjev; Zagreb mora dobiti plinsku rasvjetu najkasnije do kraja 1863. godine. Treba spomenuti da su javnu rasvjetu na ulicama i trgovima u Zagrebu 1862.g. davale 244 petrolejske svjetiljke. Gospodarski odbor potpisao je ugovor s a tvrtkom Riedniger. U ugovoru je stajalo da za gradnju plinare gradska općina besplatno ustupa zemljište, da se plin mora proizvoditi od drveta i da plinara mora početi s djelovanjem do kraja 1863.g. Plin će se po gradu prenositi posebnim cijevima, koje moraju u Ilici sezati do početka ulice, koja vodi prema tada jedinom

⁵⁴ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.250-253

⁵⁵ SZABO 1990.:str.122

⁵⁶ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.250-253

kolodvoru, u Vlaškoj ulici do crkve sv. Petra, u Novoj Vesi do Ivanove kupelji, na Savskoj cesti (pod kojom se tada podrazumijeva i Frankopanska ulica) do donjeg ugla Zemaljske bolnice (danas Sveučilište), u Jurjevskoj ulici do kipa, a u Petrinjskoj ulici do kraja. Unutar ovog područja moraju se položiti cijevi u svim ulicama i na svim trgovima. Za javnu rasvjetu bit će postavljeno 379 rasvjetnih mjesta; 312 plinskih i 67 petrolejskih svjetiljaka. Tvrtka je ispunila sve točke ugovora. Plinara je javno otvorena 31. listopada 1863. u 7 sati navečer. Prva plinara imala je dvije peći i dva plino-spremnika. Ugovor je sklopljen na 35 godina te društvo mora sto godina davati plin za javnu rasvjetu besplatno ako broj stanovnika ne padne ispod 15 tisuća. 1870. godine plinaru preuzima Augsburgsko plinarsko društvo, ali dolazi do promjene već 1873. godine kada plinara postaje vlasništvo Zagrebačkog plinarskog društva, a na prijelazu stoljeća upravu preuzima gradsko zastupstvo koje gradi veće postrojenje. 1879. godine razmišlja se o uklanjanju, no plinara se širi i radi sve do 1911.g. na dijelu zapadne strane Gundulićeve ulice, južne strane Hebrangove ulice i Mažuranićevog trga. Izgradnja nove plinare na Kanalu započela je 1910.g., a završena je u travnju 1911.g. Električnu rasvjetu grad dobiva tek nakon 1900. godine.⁵⁷ Električna centrala izgrađena je 1907.g. na zemljištu gradske Vodovodne strojarnice u blizini današnjeg Zapadnog kolodvora. Dok se centrala gradila, uvodila se električna rasvjeta na kandelabrima na Trgu Franje Josipa (danas Trg kralja Tomislava), Akademičkom trgu (danas Strossmayerovom) i Zrinskom trgu te na Jelačićevom trgu, a u Ulici Marije Valerije (danas Praškoj) i Ilici do Frankopanske ulice na lukovima razapetim među kućama. Tako je početkom studenog 1907.g. oko 18.30 na tim lokacijama prvi put zasjalo električno svjetlo. Zatim se pristupilo uvođenju struje građanima. Do kraja 1907.g. instalirano je 4210 žarulja, 39 uličnih lukova i 43 privatna te 1 motor.⁵⁸

Sl.20. Stara plinara

Gradsko zastupstvo raspisalo je 1884.g. javni natječaj za izvedbu tramvajskih pruga te je na temelju pristiglih ponuda koncesija dodijeljena poduzetniku G. Pongratzu. Prepušteno mu je i odgovarajuće gradsko zemljište. Planirana je izgradnja osnovne pruge od Vlaške do Primorske ulice, a kao sporednih, od Primorske do kolodvora Južne željeznice (danas Zapadni

⁵⁷ HORVAT 1992.:str.55

⁵⁸ GOLDSTEIN 2012.:str.368

kolodvor), potom ogranak od Vlačke preko Ribnjaka na Novu Ves ili od Jelačićeva trga kroz Dugu (danas Radićevu) ulicu preko Krvavog mosta uzduž potoka ili od Jelačićeva trga kroz Bakačevu ulicu i Kaptol u Novu Ves i otuda do križanja ceste prema Mirogoju; koja će se varijanta realizirati ovisilo je o koncesionaru. Planirala se gradnja i dalje Vlačkom sve do Maksimira te od Ilice Frankopanskom i Savskom sve do mitnice kraj Save, ali je koncesionar bio dužan izgraditi ovu prugu samo ako se otvori kupalište kraj Savskog mosta. Za razliku od te linije, neke od predviđenih linija nisu nikada ostvarene. U upotrebi su bila jednoprežna kola, pred koja se moglo upregnuti i dva konja. Na manjem dijelu pruga trebalo je izgraditi dvostruke tračnice, dok je na ostalima predviđena jednostruka pruga s potrebnim skretnicama. Propisane su i zaštitne sigurnosne mjere, a od službenika se očekivalo da budu prikladno odjeveni. Ugovor je trebao vrijediti 50 godina od otvorenja glavne pruge, a ostavljena je mogućnost preuzimanja koncesije od strane grada i prije ugovorenog roka, što će se kasnije i dogoditi. Konjski tramvaj vozio je od 1891. do 1910.g. kada je uveden električni tramvaj. Do te godine tramvajska mreža je proširena, na zapad je stigla do Črnomerca, na istok do kraja Jurišićeve i prema jugu do Državnog (danas Glavnog) i Južnog (danas Zapadnoga) kolodvora te Frankopanskom i Savskom do spremišta na Savskoj cesti.⁵⁹

5.2. Razvoj funkcija Zagreba u 19. stoljeću

5.2.1. Palače, građanske kuće i perivoji

Prva polovica 19. stoljeća unijela je velike promjene u stilskom karakteru Zagreba. Tijekom kasnijeg baroknog doba, u 18. stoljeću, u gradu su dominirale skromne zidane palače okružene drvenim kućama, stajama, bunarima, ledenicama, nužnicima i ognjištima na otvorenome te drugim gospodarskim zgradama. Naprotiv, u klasicističko doba, već u prvoj polovici 19. stoljeća, grade se velebne pokrajinske, županijske i komunalne palače i građanske kuće u sklopu kojih se umjesto nužnika i ognjišta na otvorenome prostoru projektiraju posebne sanitarne i kuhinjske prostorije. Glavni nositelji građevinskog razvoja postaju novopečeni bogataši iz građanskog sloja. Oni su svoj uspon potvrdili stjecanjem plemićkih naslova i gradnjom reprezentativnih građevina. Premda su neke dimenzijama znatno premašile i najveće palače na Gornjem gradu, poput kuća Felbinger, Hatz, Demeter ili Stanković na Trgu bana Jelačića, većina njih bile su jednokatnice interpolirane u urbano tkivo Gornjeg grada i predgrađa. Najvažniji među njima su svakako Banski dvori (Sl.21.), kompleks dviju spojenih palača na Trgu sv. Marka čiju je gradnju za smještaj banske rezidencije, ali i za potrebe državne uprave, za saborska zasjedanja, za sudovanje te

⁵⁹ GOLDSTEIN 2012.:368-370

naposljetku radi pohrane arhivskih spisa nastalih poslovanjem tih ustanova, započeo ban Gyulay. Banske vlasti kupile su 1808.g. ugaonu palaču obitelji Kulmer i preuredile ju budući da je bila premala za novonastale potrebe. Tijekom obnove podignut je drugi kat čime je prvi put na Gornjem gradu sagrađena dvokatnica. U istu svrhu je 1839. g. kupljena susjedna palača obitelji Rauch, koja se vremenom spojila sa starim dijelom u sukladnu cjelinu. Tako se tijekom prve polovice 19. stoljeća na zapadnoj strani Trga sv. Marka oblikovao vladin kompleks, usmjeren reprezentativnim pročeljem prema središnjem gornjogradskom trgu, koji krilima zatvara zapadni dio od crkve sv. Marka.

Sl.21. Banski dvori

Na istočnoj strani trga tridesetih počinju pripreme za gradnju palače Zagrebačke županije. 1849. godine dovršena je velika ugaona dvokatnica u klasicističkom stilu, koja je pročeljem usmjerena prema svetištu crkve sv. Marka. Ta je palača 1908.g. ugrađena u sjeverozapadni ugao kompleksa vladine palače, današnje palače Hrvatskog sabora. I gradečki magistrat proširo je Gradsku vijećnicu na zapadnom uglu Ćirilometodske ulice i Markova trga. Kada je postala premala, općina je kupila Oršičevu kuću na uglu Ćirilometodske i Kuševićeve ulice. Gradec nije imao novaca za obnovu i dogradnju pa je 1833.g. prodao staru Vijećnicu i na bivšoj Oršičevoj kući nadogradio drugi kat, a na mjestu stare Vijećnice trgovac Stanković podigao je kazalište. Na mjestu samostanske crkve sv. Trojstva i vrta u Opatičkoj ulici grof K. Drašković sagradio je trokrilnu, dvokatnu klasicističku palaču. Budući da je nadmašila njegove materijalne mogućnosti, on ju je 1846.g. prepustio ilircima koji su tražili zgradu za smještaj svojih institucija (Narodni muzej, Čitaonica, Hrvatsko – slavonsko gospodarsko društvo i Matica ilirska). Preuredili su palaču i nazvali je Narodni dom, u središnjem dijelu sagradili su dvoranu uređenu u bidermajer stilu. Građevina je postala središte tadašnjeg života u Zagrebu, palaču su ubrzo prozvali Dvoranom, a malenu ulicu između Narodnog doma i bivšeg samostana klarisa Dvoranskim prečacem. Kasnije je palača služila kao sjedište HAZU. Nedaleko te palače stoji palača Magdalenić – Drašković – Jelačić, jedna od najzanimljivijih i

najljepših palača. Izdužena je to jednokatna barokno – klasicistička palača sagrađena na liniji gradskog obrambenog zida. Na pročelje je dograđen portik ukrašen sa šest masivnih jonskih stupova koji se uzdižu čitavom visinom pročelja. Zanimljiva je jer uključuje i jedinu preostalu polukružnu obrambenu kulu. U vrt se ulazi kroz dvorišni zidani portal, s polukružnim lukom i kaneliranim pilastrima. Između palače i ulice, sjeverno od dvorišnog portala, sagrađena je klasicistička ulična jednokatnica (Demetrova 9), s visokim prizemljem ukrašenim polukružnim lukovima.⁶⁰ U klasicističkom duhu uređena je i palača grofa F. Draškovića, na uglu Opatičke i Demetrove, uz nekadašnja Nova vrata i nedaleko Popova tornja. Riječ je o četverokrnlom kompleksu sa trapezoidnim dvorištem u centru. Ulična krila su jednokatna, kao i južno naslonjeno na susjedno zdanje, dok je krilo sagrađeno na gradskom bedemu dvokatno. Lijepo dekorirano je južno pročelje, okrenuto prema Opatičkoj ulici. Na staru baroknu dvokatnicu dograđena su tri jednokatna krila.⁶¹ Palaču Jelačić sagrađio je Lj. Jelačić 1828.g. na mjestu nekadašnjeg kapucinskog samostana, a riječ je o trokrilnoj palači, dograđenoj i pregrađenoj 1862.g. u historicističkom stilu. I na Kaptolu se gradilo u novome stilu. Premda je u duhu klasicizma bila pregrađena tek kurija na Kaptolu br.11, dogradnja i obnova današnjeg nadbiskupskog dvora od 1830. – 1835.g. za biskupovanja Alagovića nadmašila je svu gradnju u Zagrebu tog doba; od velike četverouglaste do sjeveroistočne kule sagrađeno je novo krilo biskupske palače, uređeno je svečano stubište, probijena su dva ulaza s Kaptola u unutrašnjost utvrde, a prostorije metropolitanske knjižnice proširene su adaptacijom Bakačeve kule ispred katedrale. Na južnoj strani ribnjaci su pretvoreni u Biskupski vrt.⁶²

Zagreb je u prvoj polovici 19. stoljeća obilježila gradnja građanskih kuća. Premda su čitavi Donji grad i Vlaška ulica bili ispunjeni nizovima klasicističkih (bidermajerskih) jednokatnica sa širokim nadsvođenim vežama, neke su se veličinom i arhitektonskim rješenjima izdigle iz cjeline. Jedna od njih nalazi se između dva povijesna naselja, u gornjem dijelu Radićeve ulice, nasuprot stuba što se od Kamenitih vrata spuštaju prema podgrađu. Riječ je o klasicističkom stambeno – poslovnome kompleksu kojeg je sagrađio trgovac Demetrović prema Felbingerovu projektu. Kompleks omeđuje dvokatnica okrenuta klasicističkim pročeljem s redom pilastara prema Radićevoj ulici, a s druge strane, zdanje nekadašnjeg skladišta oslonjenog na masivne zidove koji se spuštaju prema Tkalčićevoj, što se tada smatralo tehničkim čudom. U vrijeme izgradnje dominira prostorom. Preko puta nje nalazi se kuća gradskog senatora Kovačića, sagrađena 1822.g. Riječ je o najzanimljivijoj kući u

⁶⁰ GOLDSTEIN 2012.:str.274-276

⁶¹ DOBRONIĆ 1986.:str.384-385

⁶² DOBRONIĆ 1991.:str.74-84

Zagrebu, ima čak tri pročelja, prema Radićevoj, prema stepenicama koje povezuju Radićevu i Kamenitu ulicu i prema Kamenitoj ulici. Treba spomenuti i kuću s kraja 18. stoljeća na uglu Kamenite i Habledićeve ulice u čijem se prizemlju nalazi jedna od najstarijih apoteka. Felbinger ju je pregradio i produžio prema sjeveru i dogradio klasicističko pročelje. Zanimljiva je i kuća na uglu Opatičke i Demetrove ulice; riječ je o ugaonoj jednokatnici s dva krila, koju krasi balkon od kovanog željeza s inicijalima. Na Gornjem gradu važne su i obiteljske kuće I. i J. Eithera, kuće Muggendorfer i Šufflaj, Štajdaher, Bedeković, Kordan, Havliček, Sinković, Ferić, Drašković, Brdarić i Stara Narodna čitaonica uz Popov toranj (danas Muzej grada Zagreba). Sve su izgrađene u klasicističkom ili bidermajer stilu. Građene su i kapele; sv. Jurja u Jurjevskoj i sv. Martina u Vlaškoj ulici. Zanimljive su i tri stambene zgrade na Jelačićevom trgu; kuće Felbinger, Hatz i Stanković, koje su s bolnicom zatvarale jugozapadnu stranu trga. Do danas se tek s izvornim pročeljem očuvala kuća Felbinger i Demeter, dok je kuća Stanković pregrađena.⁶³

Prvu polovicu 19. stoljeća obilježila su i šetališta; parkovi i vrtovi. U Zagrebu se podižu perivoji: perivoj Grič, Biskupski perivoj (park Ribnjak), perivoj Nova Ves i perivoj Maksimir. Grade se i prva gradska šetališta: Južna i Sjeverna promenada, danas Strossmayerovo odnosno Vrazovo šetalište. Stvaraju se i građanski vrtovi sjeverno od Gradeca i Kaptola.⁶⁴ Nastaju i građanski vrtovi uz gornjogradske i donjogradske kuće i palače; prema Tuškancu.

5.2.2. Obrtništvo, manufakture i početak industrijalizacije

Razdoblje 19. stoljeća obilježila je obrtnička organizacija rada i tradicionalni oblici cehovskog udruživanja. Prerađivačke i uslužne djelatnosti zaostaju zbog slabog širenja tržišta. Na selu se sve pokriva vlastitom radinošću; odjeća, obuća i pribor, pa je obrtnička proizvodnja orijentirana samo na potražnju i potrošnju gradskog stanovništva. Loša je i razmjena proizvoda u smjeru selo – grad. Do ujedinjenja grada 1850.g. svaki teritorij imao je svoja cehovska udruženja. U prvom desetljeću 19. stoljeća osnovane su nove organizacije i obnovljene su cehovske povlastice. Gradečki klobučari dobivaju potvrdu svojih povlastica 1822.g., a varoški krojači 1825.g. Na Kaptolu se 1819. godine osamostaljuju stolarski majstori i organiziraju vlastiti ceh, u koji ulaze također stolari iz Nove Vesi i Vlaške ulice. Postoje mnogobrojni podaci o cehovskim udruženjima, no o radu i proizvodima obrtnika malo je toga poznato. Očuvana su tek djela urara, zlatara te predmeti za opremanje stanova; satovi, vrčevi, pladnjevi, šećernice, svijećnjaci.

⁶³ GOLDSTEIN 2012.:str.277-279

⁶⁴ SZABO 1990.:str.84

Uskoro se podižu prve manufakture i tvornice. U prvoj polovici 19. stoljeća posluju dvije radionice: komorska svilara na južnoj periferiji i kaptolska manufaktura papira na potoku Medveščaku. 1810. otvorena je Weissova manufaktura likera u Tkalčićevoj ulici. 1828. g. u Novoj Vesi otvoreno je poduzeće J. Kriegera za izradu posuda od kamena, postaje velika konkurencija porculanu. 1830. godine kod Ksavera nastaje uljni mlin koji koristi vodeni pogon Medveščaka u vlasništvu Remplfa. U razdoblju od 1831. do 1851. godine trgovac Tömör prodaje uvoznu odjevnu galanteriju, bavi se proizvodnjom vojničkih kapa, šešira i drugih predmeta od tekstila ili kože za vojno krajiško područje. Biskup Haulik u Maksimiru je dao nasaditi dudova stabla za uzgoj dudova svilca pa se tamo od sredine 19. stoljeća nalazi i predionica svile.⁶⁵

Rad zemaljske vlade bio je otežan na području gospodarstva. Po tekstu nagodbe, sve grane ekonomskog života bile su uključene u zajedničke poslove i o tome je odlučivala mađarska vlada i sabor. U te su poslove ubrojani industrija, obrt, kreditne ustanove, unutrašnja i vanjska trgovina, promet, pošte i željeznice. Samo nam je dopuštena aktivnost u poljoprivredi i to koliko su nam dopuštala sredstva.

Značenje i uloga grada kao metropole ovisi o afirmaciji domaćih građanskih snaga izvan lokalnih okvira u različitim područjima. Posebnu brigu obraćali su zagrebački kapitalistički poduzetnici zblizavanju gospodarstvenika preko pokrajinskih granica. Uspješno je bilo i organiziranje gospodarske izložbe na kojoj se naglašavalo povezivanje sjeverne Hrvatske i Dalmacije u svim područjima života. Krajem 19. stoljeća vide se i gospodarski rezultati; Zagrebačka tvornička industrija, banke i štedionice pred 1. svjetski rat po svom udjelu imaju važnost u sastavu nacionalne ekonomije.

Od sredine 19. stoljeća dolazi do preobražaja socioekonomskih odnosa. Razvoj kapitalističkog poduzetništva u gospodarstvu započinje tek nakon 1848.g. Razvijanje naprednijih austro-ugarskih pokrajina utječe i na privredni razvoj Zagreba. Poduzetnici se tako počinju okupljati u trgovačko-obrtničkim komorama pa se vide i njihovi stavovi. Zagrebačka trgovačko – obrtnička komora poduzima i različite akcije među kojima je i gospodarska izložba na Sajmišnom trgu 1864. Tajnik komore je poznati političar i publicist I. I. Tkalac koji se zalaže za jedinstvenu organizaciju u sjevernoj Hrvatskoj. Nailazi pritom na veliki otpor vlasti, ali i slavonskih gospodarskih krugova. Tadašnji predsjednik zagrebačke Komore je poduzetnik A. Jakić koji šezdesetih godina 19. stoljeća osniva tiskaru i knjižaru, a pokreće i ekonomsko – politički časopis *Sidro*. Uskoro je smijenjen zbog objave kritičkog osvrta na hrvatsko gospodarstvo. 1891.g. Hrvatsko – slavonsko gospodarsko društvo

⁶⁵ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.:str.167

povodom svoje 50. obljetnice održava izložbu, no zbog pritiska bana Hedervarya ona je ograničena na poljoprivredno – šumarsku ekonomiju i to užeg dijela hrvatsko – slavonskog prostora. Stigli su i brojni posjetioci iz Dalmacije i tom je prigodom otkriven spomenik A. Kačiću Miošiću na početku Mesničke ulice. Ta je Gospodarska izložba bila preteča Zagrebačkog Velesajma. Gospodarskom je društvu, ali i zagrebačkoj Komori rad otežan za vrijeme Khuenova režima koji koči razvoj hrvatskog gospodarstva, no padom režima 1903.g. Komori je omogućena sloboda djelovanja.

Glavni problem privrede je organizacija novčarskog poslovanja koje je jedino moguće kroz osnivanje štedionice i banke. Tako bi okupili kapital i privukli sredstva za industrijske i prometne investicije. Šezdesetih godina 19. stoljeća još uvijek nema takvih institucija, osim Prve hrvatske štedionice iz 1846.g., s malim kapitalom i ograničenim ciljevima. Uskoro se otvaraju nove štedionice i banke; 1868.g. Hrvatska eskomptna banka, 1872.g. Hrvatska komercijalna banka i 1873.g. Zagrebačka štedionica. Kapital im je oko milijun forinti. Uskoro u Habsburškoj monarhiji nastupa kriza nakon sloma Bečke burze 1873. i tako se zaustavlja napredak novčarstva za sljedećih dvadeset godina. Situacija je za Hrvatsku nepovoljna zbog dualističke podjele države. Tek zadnjih godina 19. stoljeća zapaža se povoljnije kretanje i do 1. svjetskog rata raste broj banaka, štedionica i njihovog kapitala koji do 1910.g. doseže 40 milijuna kruna, i to čini polovicu kapitala svih ustanova središnje Hrvatske.

Zbog gradnje novih željezničkih prometnica izgubili smo priliku za tranzitnu trgovinu, jedina perspektiva je u industrijalizaciji. Razvitak onemogućuje ograničena, zaostala gradska obrtnička i manufakturna prerađivačka ekonomija. Nedostaje tradicija, kapital, tehnika i iskusno radništvo. Tvornička industrija nastaje i izgrađuje se u Zagrebu. Šezdesetih se godina javlja zanimanje poduzetnika za investiranje u grane prerađivačke privrede. Ta početna industrijalizacija pretvara postupno dio trgovačkih poslovnih krugova u industrijsko poduzetništvo. Stvaraju se skupine tvorničkog radništva. Do sedamdesetih godina 19. stoljeća na području Zagreba prve tvornice; paromlin, tvornica duhana, dvije tvornice kože, parna pilana i tvornica parketa, pogon za izradu posuđa od kamenine i gradska plinara. U vlasništvu su pojedinaca i u obliku dioničkih društava. Zbog krize 1873.g. i na području tvorničkog poduzetništva, kod nas dolazi do stagnacije do kraja 19. stoljeća. Nepovoljni su uvjeti za domaće poduzetnike u vrijeme nagodbenog sustava. Jači utjecaj na razvitak dobivaju strane financijske snage koje se zanimaju za ona područja koja im daju visoku dobit, kao primjerice eksploatacija hrastovih šuma. Zagrebačka industrija na prijelazu stoljeća doživljava pozitivne promjene nakon što aktivnost domaćih građanskih kapitalističkih krugova postiže veće uspjehe. Širi se kreditno poslovanje i jačaju funkcije kreditnih zavoda, napreduje i tvorničko

poduzetništvo. Na području gradskih naselja stvaraju se industrijski pogoni, a jačanje privrede očituje se i u ekonomskom razvoju grada. Broj industrijskih poduzeća koja zapošljavaju više od 20 radnika dvostruko je porastao. 1900.g. postoji 41 poduzeće s 3650 radnika, a 1910.g. 79 poduzeća sa 6000 radnika. U Zagrebu se nalazi više od četvrtine svih tvornica i radnika sjeverne Hrvatske. U Zagrebu pred 1. svjetski rat postoji više tvornica nego ukupno u svim ostalim naseljima, Zagreb se tada razvija i kao središte veleindustrijske tvorničke privrede. Postoji petnaestak poduzeća sa stotinjak radnika; paromlin, pivovara, tvornica salame, tvornica kave i duhana, željeznička radionica, tvornica pokućstva, parketa, tekstila, vojničke opreme, papira, olovaka, građevinska poduzeća, tiskara i plinara.

Iako su se prve manufakture i tvornice nalazile na sjeveru grada, uz potok Medveščak, sada se nova industrijska privreda smjestila na južnom rubu naselja tj. uz željezničke prometnice. Na širem području grada 1902.g., pokraj pruge, nalaze se; sa zapada tvornica sapuna, na Južnom kolodvoru (danas Zapadni) tvornica cikoriije i parketa, prema Savskoj cesti tvornica duhana, ciglana i pilana (danas Studentski centar), južno od zgrade Glavnog kolodvora paromlin i strojarnica željeznica, na istoku tvornica papira. Industrijsko poduzetništvo uklanja dotad jednostavne šumske i drvno-prerađivačke djelatnosti. Širi se radnička privreda i raste radnički element u sastavu stanovništva. U Zagrebu, uz domaće poduzetničko građanstvo jezgru radničkog pokreta čini i tvorničko i industrijsko radništvo.⁶⁶

5.2.3. Prometno značenje i trgovina

Posrednička trgovina početkom 19. stoljeća uvelike ovisi o prelazu preko Gorskog kotara, a ceste ne udovoljavaju. U prvim godinama 19. stoljeća izgrađena je nova cestovna magistrala. 1811.g. dovršena je cesta od Rijeke do Karlovca, tzv. Lujzinska cesta. 1840.g. stara Jozefinska cesta od Karlovca do Senja se pregrađuje i poboljšava. Sve do gradnje pruge u drugoj polovici 19. stoljeća te su dvije magistrale ključne za trgovačko poslovanje zagrebačke privrede. Već dvadesetih godina 19. stoljeća postoje prvi planovi za željezničke veze prema primorskim lukama, no za izgradnju nema novca. Privredni se položaj mijenja sredinom stoljeća. Kapitalističku ekonomiju pratile su promjene u organizaciji prijevoza robe. Industrijska revolucija u razvijenim pokrajinama utječe i na Hrvatsku. Dolazi do industrijalizacije prometa; cestovni i riječni putevi zamijenjeni su novim suvremenim željezničkim vezama. Zbog tih promjena hrvatsko – slavonskom prostoru je oduzeta mogućnost iskorištavanja povoljnog položaja za posredničku trgovinu, nestalo je podloge na kojoj smo se dotad razvijali. Ne možemo graditi pruge na, za nas najpovoljnijem pravcu jer

⁶⁶KAMPUŠ, KARAMAN 1994.: str.167-198

nema kapitala. U željezničkim investicijskim pothvatima na našem tlu prevladavaju interesi vanjskih čimbenika: isprva austrijskih, a zatim mađarskih. Sustav novih prometnica izgrađen je tako da što uspješnije i brže spoje Beč, Budimpeštu i druga važna središta u austrijskim zemljama ili ugarskoj s izvoznim lukama na sjevernom Jadranu – Trstom i Rijekom. To je poremetilo razvoj naših naselja, no Zagrebu je pomoglo jer se nalazi na raskrižju pruga. 1862.g puštena je u promet pruga Sisak – Zagreb – Zidani Most (odvojak Južnih željeznica). Prethodno je u listopadu 1861.g. u Zagrebu izgrađen željeznički most kojim će prolaziti vlakovi na ranije spomenutoj relaciji. Bio je to prvi željeznički most na Savi u Zagrebu i u prometu je od listopada 1862.g. kada je i otvorena pruga pa sve do 3. prosinca 1939.g. kada je otvoren današnji željeznički most. U Zidanom Mostu pruga se spaja s novom austrijskom prometnicom koja povezuje Beč s Trstom. Odvojak do Siska trebao je privući prijevoz robe na Savi prema Trstu, s tom svrhom je i 1865.g. otvoren odvojak Zagreb – Karlovac. Nakon nagodbe prepušteni smo mađarskom kapitalu te nastaju željezničke pruge prometnog sustava Velike Ugarske. 1873.g. izgrađena je glavna izvozna prometnica industrije do luke Rijeka preko Zagreba. Time je Zagreb dobio značenje važnog raskrižja željezničkih pruga u sklopu prometne politike Beča i Budimpešte. Krajem 19. stoljeća domaćim privrednicima uspjelo je nizom kraćih tzv. vicinalnih željeznica povezati hrvatsko – slavonski prostor u cjelovitu mrežu pruga. To je još više uzdiglo trgovačko – prometnu važnost Zagreba.⁶⁷

Treba spomenuti da se od 1840.g. u riječnom prijevozu robe na Savi upotrebljava parni pogon, ali prijevoz prestaje već 1845.g. nakon nesreće parobroda Sloga.

Zagrebački trgovci opskrbljuju gornje slojeve društva uvoznim manufakturnim proizvodima. Zagrebačko je tržište u nepovoljnom položaju jer poslanici za požunski sabor tamo nabavljaju robu i šalju ju u Zagreb. 1835.g. zbog usklađivanja djelatnosti trgovci organiziraju *Gremij*, preteču trgovačko – obrtničke komore. Osniva se i Prva hrvatska štedionica koja je trgovcima omogućavala da lakše dođu do sredstava. Od tridesetih godina raste broj trgovaca. U prvoj polovici 19. stoljeća trgovci su imali kuće u Dugoj (Radićevoj) i Kamenitoj ulici, a kasnije se sele prema Harmici i Ilici do Mesničke ulice. Ilica postaje glavna trgovačka ulica.⁶⁸

Poštansku službu od 1825.g. održava Hailer, na istočnoj strani Harmice. Postaja za poštanska kola nalazila se u gornjem dijelu Opatičke ulice. Tridesetih godina 19. stoljeća u Zagrebu je osnovan prvi državni poštanski ured sa sjedištem u bivšem samostanu klarisa u Opatičkoj ulici (danas Muzej grada Zagreba). Pošta iz Zagreba ide dva puta tjedno preko Varaždina u Beč, preko Križevaca i Koprivnice u Peštu i Ugarsku, preko Samobora i Trsta u

⁶⁷ KAMPUŠ, KARAMAN 1994.: str.197

⁶⁸ GOLDSTEIN 2012.:str.308

Italiju, te preko Karlovca i Rijeke u Dalmaciju, Liku i Hrvatsko primorje. Poštanski promet između Karlovca i Rijeke odvija se četiri puta tjedno. Zagrebački poštanski ured bio je podređen središnjem uredu u Pešti sve do 1848. godine kada je Bansko vijeće osnovalo novu nacionalnu poštansku upravu u Hrvatskoj naziva *Vrhovno hrvatsko – slavonsko upraviteljstvo pošta*. Sjedište nove uprave ostalo je na istome mjestu, a upravitelj je bio J.Š. Klempaj. Zadaća mu je bila reformirati i proširiti poštansku službu u Banskoj Hrvatskoj i Vojnoj krajini te spriječiti mađarski utjecaj. Uspostavio je nove poštanske postaje u Bistri, Krapini i Oroslavlju i premjestio glavni poštanski put prema Beču s Varaždina i Šoprona na Maribor i Graz. 1850.g. organizirao je obavještanje građana o djelovanju bana i Banskoga vijeća i ratovanju hrvatske vojske protiv Mađarske. Poboljšao je poštanske veze iz Zagreba prema Petrinji, Novoj Gradiški, Vinkovcima, Zemunu, Koprivnici i Bjelovaru. Nakon uvođenja apsolutizma ukinuto je Vrhovno upraviteljstvo pošta i osnovana je Poštanska direkcija Zagreb, a iste je godine započela djelovati i telegrafska služba.⁶⁹

Zbog prometa trgovaca i putnika sagrađeni su različiti ugostiteljski objekti. Skromnija konačišta nalaze se u Vlaškoj, dok su u Ilici smješteni putnici iz slovenskih i austrijskih središta. Jedno od prvih svratišta otvoreno je na uglu Jelačićevog trga i Ilice, zvalo se *K austrijskom caru*, a u njemu su odsjedali plemići i visoki državni dužnosnici. U funkciji je do 1833.g. Deset godina kasnije poduzetnik Zeitzberger otvara u Ilici 4 istoimeno svratište koje 1862.g. kupuje trgovac Prister i na tom mjestu gradi moderan dvokatni hotel na čijem mjestu 1913.g. novi vlasnici Kastner i Ohler grade trgovačku kuću (danas Nama). 1813.g. otvoreno je svratište *K austrijskom prijestolonasljedniku* u Ilici 14 i djeluje do 1827.g. kada je preimenovan u *Lovački rog (Jägerhorn)*. Uz spomenuta svratišta i hotele, tridesetih godina pojavljuje se u Vlaškoj ulici i Ilici više svratišta: *K sidru*, *Okrugljak* i *K ugarskoj kruni*. Na uglu Ilice i Frankopanske nalazila se gostionica i prenoćište *K crncu*, a na početku Mesničke *K zlatnom jelenu*. U blizini je bilo svratište *K bijelom volu*. Značajna je i kavana i svratište *Fortuna* na Trgu sv. Marka. Otvaraju se također kavane i pivnice među kojima su najpoznatije, na Gornjem gradu: kavana u prizemlju kule Lotrščak, prva kazališna kavana u Amadeovom kazalištu te kavana *Palainovka*, a u Donjem gradu: velika kavana na Trgu bana Jelačića (*K bijelom križu*), na mjestu današnjeg dijela Hotela Dubrovnik, zatim *Narodna kavana*, kavana *K vječnom svjetlu* i *K carskom gostioničaru*. Uz kavane, veliku ulogu imale su i pivnice od kojih je najpoznatija *Varoška pivnica* na raskrižju Gajeve i Tesline ulice, na Kaptolu je djelovala pivnica kaptolskih kanonika, te manja pivovara u Maksimiru.⁷⁰

⁶⁹ GOLDSTEIN 2012.:str.:272-273

⁷⁰ GOLDSTEIN 2012.:str.291-294

6. Zaključak

Tema ovog diplomskog rada bio je Zagreb u 19. stoljeću, s naglaskom na urbanistički razvoj i prostornu organizaciju. Ovim radom željelo se prikazati kako je tekao razvoj grada Zagreba u 19. stoljeću i kako se on transformirao iz srednjovjekovnih razdvojenih povijesnih naselja u jedinstven urbani organizam, a kasnije i u urbanu aglomeraciju. Početak života Zagreba, kao jedinstvene urbane cjeline čije će središte postati Donji grad, označava rušenje gradskih vrata na bedemima Gradeca u prvim godinama 19. stoljeća. Upravo u tom razdoblju u Zagrebu počinje politički, ekonomski i kulturni razvoj. Prvi točniji popis stanovništva, obavljen 1819.g. pokazuje da na teritoriju cijeloga Zagreba ima 9136 stanovnika. Nakon pola stoljeća broj stanovnika je udvostručen, a granice između Gradeca i Kaptola pomalo nestaju. 1850. godine ujedinjenjem dva naselja s okolnim naseljima stvoreni su uvjeti za razvoj modernoga srednjoeuropskog grada. Grad se ubrzo počinje razvijati na svim područjima. Revolucionarna zbivanja sredinom 19. stoljeća dovela su do promjena u Europi pa tako i u Hrvatskoj i u Zagrebu. Rezultat tih promjena primjetan je i u hrvatskom društvu, ponajviše ukidanjem kmetstva. Kako su hrvatske zemlje u tom razdoblju nakratko ponovno ujedinjene, Zagreb postaje središte iz kojeg se širi nacionalna svijest i polako postaje pojam nacionalne metropole.

Zagreb tada nije značajno gospodarsko središte i reforme mu predstavljaju izazov za razliku od drugih razvijenijih centara toga vremena. Moderno je razdoblje zateklo Zagreb nepripremljenim, još uvijek je relativno malen grad na rubu Austro-Ugarske Monarhije i pred njim su veliki izazovi. Potrebno je izgraditi željeznicu i prometne puteve, pronaći i osmisliti prostor za urbanistički razvoj i širenje grada, izgraditi infrastrukturu i osnovati kulturne i obrazovne institucije. Dok traje gradnja na povijesnim naseljima; Gradecu i Kaptolu, gradi se i novi dio grada – Donji grad koji nastaje planskom izgradnjom najavljenom 1857.g. *Redom građenja za zemaljski glavni grad Zagreb*. Red detaljno propisuje sve elemente za današnji oblik grada, a nastao je između Ilice i dijela današnje Jurišićeve na sjeveru, željezničke pruge na jugu, te između Petrinjske, odnosno Draškovićeve ulice na istoku i Frankopanske ulice i Savske ceste na zapadu.

Jedan od najznačajnijih događaja za grad Zagreb bio je prolazak željezničke pruge Zidani Most – Sisak, 1862.g. Vrlo brzi razvoj industrije u gradu započinje prolaskom još jedne pruge; Budimpešta – Koprivnica – Rijeka, tada grad postaje i željezničko križište. Izgradnjom željezničkih pruga u razdoblju od 1857. do 1873.g. Zagreb je povezan s Bečom, Trstom i Budimpeštom u jedinstven prometno – gospodarski sustav. Pozicija grada kao raskrižja

potakla je razvoj industrije, upravno – administrativnih i kulturnih funkcija. Za potrebe industrije gradu je trebala radna snaga što je dovelo do demografskog rasta. Upravo kao posljedica rasta broja stanovnika nastale su neplanske radničke četvrti poput Trnja i Trešnjevke. Istovremeno na sjevernim brežuljcima grada nastaje rezidencijalni dio nastanjen imućnijim građanima. Razvoj gospodarstva prati i nastanak novčarskih institucija. Da Zagreb želi postati političko i gospodarsko središte može se vidjeti u obrazloženju *Prve generalne regulatorne osnove Zagreba* 1865.g. U toj su osnovi projektirane buduće ulice i trгови u prostoru Donjeg grada u kojem su i danas smještene sve važne funkcije grada.

Ubrzani razvoj grada potaknuo je i potres 1880. godine, iako je u potresu je oštećeno 1758 privatnih kuća, a teško je stradala i katedrala. Nakon razaranja pokrenuta je obnova i modernizacija mnogih dotrajalih četvrti i građevina. 1887. godine predlaže se nova *Regulatorna osnova* čije je polazište određeno koncepcijom novog, Zrinjskog trga na istočnoj strani. Najvažniji dio novog urbanističkog plana je pravilan sistem ulica omeđen trgovima s perivojima koji su na jugu od 1883.g. povezani u zatvorenu cjelinu. Zelena potkova naziv je za slijed od sedam zagrebačkih trgova koji svojim parkovima i zelenim površinama u obliku trodijelnog okvira uokviruju četvrt Donjeg grada. To je reprezentativni prostor koji daje važno obilježje urbanom identitetu grada, a na tim su trgovima izgrađene najreprezentativnije palače tog razdoblja. Planskom se gradnjom nastoji i očuvati dotadašnji izgled Gornjeg grada. Tako se tamo protežu isključivo dvokatnice i trokatnice. Za gradnju su angažirani poznati graditelji poput H. Bolléa, B. Felbingera, Kleina i drugih. Do tog su vremena privatne građevine bile obiteljski domovi, a sada se javlja potreba za stambenim zgradama kao i za radnike željeznice za čije su potrebe izgrađene dvije stambene zgrade. Donji grad u drugoj polovici 19. stoljeća nije postao samo gospodarsko središte što nam prikazuje preseljenje Sveučilišta koje od 1882.g. djeluje na današnjem Trgu maršala Tita. Uskoro počinje i djelovati Akademija znanosti i umjetnosti, osnivaju se i muzeji, gradi se gimnazijski kompleks, djeluje Glazbeni zavod, a građani osnivaju brojna umjetnička i športska društva.

Iako je nakon ujedinjenja Gradeca i Kaptola uslijedilo za Zagreb poprilično teško razdoblje apsolutizma unutar Austro-Ugarske Monarhije, do njenog su raspada 1918. godine izgrađeni temelji za život modernog grada. Početkom dvadesetog stoljeća grad Zagreb ima više od sto tisuća stanovnika i počinje poprimati izgled velegrada i svojom veličinom, političkim, gospodarskim, kulturnim, obrazovnim i drugim značenjima postaje moderan srednjoeuropski grad.

7. Literatura

1. Buntak, F. (1996) *Povijest Zagreba*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
2. Dobronić, L. (1972) Nekadašnja sela i zaseoci uz Zagreb. *Kaj - časopis za kulturu i prosvjetu* V(7-8), 90-113.
3. Dobronić, L. (1986) *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*. Zagreb: Školska knjiga.
4. Dobronić, L. (1991) *Biskupski i kaptolski Zagreb*. Zagreb: Školska knjiga.
5. Gelo, J. (1997) *Demografske promjene u Hrvatskoj*. Zagreb: Globus.
6. Goldstein, I. (2012) *Povijest grada Zagreba, Od prethistorije do 1918.*. Zagreb: Novi Liber.
7. Gostl, I. (1994) *Zagrebački perivoji i promenade: nostalgican pogled u prošlost*. Zagreb: Školska knjiga.
8. Horvat, R. (1992) *Prošlost grada Zagreba*. Zagreb: August Cesarec i Atlantic paper.
9. Hrženjak, J. (2000) *Prava i slobode Zagreba kroz stoljeća: pravno - politički temelji postanku, opstanku i razvoju Zagreba*. Zagreb: Birotisak.
10. Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.
11. Karaman, I. (1972) *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.
12. Knežević, S. (1996) *Zagrebačka zelena potkova*. Zagreb: Školska knjiga.
13. Knežević, S. (2003) *Urbanistički razvoj gradova kontinentalne Hrvatske u 19. stoljeću*. U: Pelc, M., ur., *Prvi kongres povjesničara umjetnosti Hrvatske. Knjiga sažetaka*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti
14. Laszowski, E. (1994) *Stari i novi Zagreb*. Zagreb: Školska knjiga.
15. Maruševski, O. (2006) *Iz zagrebačke spomeničke baštine*. Zagreb: Matica hrvatska.
16. Milčec, Z. (2006) *Zagrebački gradonačelnici*. Zagreb: Bookovac

17. Perić, I. (2006) *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb: Muzej grada Zagreba.
18. Radović Mahečić, D. (2010) *Urbanizam i arhitektura 19. stoljeća u kontinentalnoj Hrvatskoj*. U: Pelc, M., ur., Hrvatska umjetnost. Institut za povijest. Zagreb: Školska knjiga
19. Srkulj, S. (1928) *Zagreb u prošlosti i sadašnjosti : 1093 -1928*. Zagreb: Izdala Općina slob. i kr. grada Zagreba.
20. Szabo, G. (1930) Knjiga o starom Zagrebu. *Narodna starina*, 9(24), 341-402.
21. Szabo, G. (1990) *Stari Zagreb*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
22. Šenoa, M. (2001) *O Zagrebu koješta*. Zagreb: Dora Krupićeva
23. Škreb, S. (1929) Zagrebački potresi. *Narodna starina* 8(20), 209-211.

Elektronički izvori

1. Naselja i stanovništvo RH 1857.-2001, Državni zavod za statistiku, dostupno na: <http://www.dzs.hr/Hrv/pxweb2003/database/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske/Naselja%20i%20stanovnistvo%20Republike%20Hrvatske.asp>, [25.srpanj 2013.]
2. Muzej grada Zagreba, dostupno na: <http://www.mgz.hr/hr/naslovnica/>, [19. srpanj 2013.]
3. Premerl, N. (2007) Iz društvenog života Zagreba u 19. stoljeću, Muzej grada Zagreba, dostupno na: <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/iz-drustvenog-zivota-zagreba-u-19-stoljecu,355.html>, [13. kolovoz 2013.]

Izvor slika

Sl.1. Veduta Gradeca i podgrada i Veduta Kaptola i biskupskog dvora, litografije J. Lechnera, 1840.g. (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)

- Sl.2. Zagreb u prvoj polovici 19. stoljeća (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.3. Kuća Frigan, ugao Opatičke i Demetrove (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.4. Kuće Bartola Felbingera (Narodna kavana) i Pavla Hatza (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9960-nudistiko-kupalite-na-trgu-bana-josipa-jelaia.html>, [19. kolovoz 2013.]
- Sl.5. Šetalište Grič (Muzej grada Zagreba, dostupno na: <http://www.mgz.hr/hr/izlozbe/vedute-zagreba-u-19-stoljecu-%28gostovanje-u-sisku%29,364.html>, [19. kolovoz 2013])
- Sl.6. Hotel Pruckner (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9011-vremeplovom-kroz-gornju-ilicu-do-duda-nad-sitnogoricom.html>, [19. kolovoz 2013])
- Sl.7. Park Maksimir 1852., pogled s Vidikovca na Gornje i Donje jezero (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9161-maksimir-etiri-godinja-doba-za-afrane-na-skrivenim-grobovima.html>, [19. kolovoz 2013])
- Sl.8. Zagreb od 1850. – 1918.g. (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.9. Strossmayerovo šetalište (Ranitović, B. (1974) *Zagreb 1900*. Zagreb: Liber.)
- Sl.10. Jelačićev trg 1864. (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9960-nudistiko-kupalite-na-trgu-bana-josipa-jelaia.html>, [19. kolovoz 2013.]
- Sl.11. Hotel K caru austrijanskom (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.12. Palača Stanković, prva trokatnica na Jelačićevu trgu (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9960-nudistiko-kupalite-na-trgu-bana-josipa-jelaia.html>, [19. kolovoz 2013.]
- Sl.13. Ulica Pod zidom (lijevo) i potok Medveščak (desno), 1895. (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9960-nudistiko-kupalite-na-trgu-bana-josipa-jelaia.html>, [19. kolovoz 2013.]
- Sl.14. Bakačeva ulica 1898.g. (Dobronić, L. (1986) *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.15. Stara i nova katedrala (Szabo, G. (1990) *Stari Zagreb*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.)

- Sl.16. Ilički trg (Britanski trg) (Portal Hrvatskoga kulturnog vijeća, dostupno na: <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/9017-po-ilici-gori-i-dol-do-zemaljske-umobolnice-za-iri-regionalni-opseg.html>, [20. kolovoz 2013])
- Sl.17. Zgrada zagrebačkog Glavnoga kolodvora (Karaman, I. (1972) Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest.)
- Sl.18. Trg Petra Preradovića 1897.g. (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)
- Sl.19. Rušenje zakladne bolnice 1831.g. (Muzej grada Zagreba, dostupno na: <http://www.mgz.hr/hr/zbirke/zbirka-zagrebackih-fotoreportera,14.html>, [13. kolovoz 2013])
- Sl.20. Stara plinara (Gradska plinara Zagreb, dostupno na: <http://www.plinara-zagreb.hr/UserDocsImages/Slike/6.jpg>, [18. kolovoz 2013.]
- Sl.21. Banski dvori (Kampuš I., Karaman I. (1994) *Tisućljetni Zagreb, Od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb: Školska knjiga.)